انتخاب

اشعار حافظ

از

پروفیسر عبدالمنان بیدل۔ ام۔ اے عظیم آبادی

ناشر

لالہ رام نرائن لعل بکسیلر

الہ آباد

سنہ ۱۹۴۵ء

قیمت عہ

اوّل

ایران، ہندوستان، روس، یورپ اور جاپان میں خواجہ کے کلام کو جو مقبولیت حاصل ہے وہ قدر شناسان حافظ پر روشن ہے، مختلف زبانوں میں بیسیوں مقالے اربابِ قلم نے حافظ پر لکھے ہیں، مگر ہندوستان کی یونیورسٹیوں کے طالب علموں کی ضرورتوں کو پیش نظر رکھ کر شاید اب تک کوئی کتاب حافظ کے متعلق نہیں لکھی گئی ہے۔ تمام مقالہ نویسوں کے مضامین جمع کر دئے جائیں تو ممکن ہے کہ یونیورسٹی کے مختلف امتحانوں کے ہر سوال کا تشفی بخش جواب دیا جا سکے۔ "اشعارِ حافظ" اُن چند عالمانہ مضامین اور تنقیدی مقالات کا خلاصہ ہے جو مولانا شبلی، میر ولی اللہ صاحب وکیل، مہدی حسین ناصری، حسین پژمان اور سیف پور فاطمی نے حافظ کے متعلق لکھے ہیں۔ چونکہ بعض ممتحن چاہتے ہیں کہ اُن کے سوال کا جواب فارسی زبان میں دیا جائے اس لئے طلبا کی فرمائش پر یہ مختصر سی کتاب مجھے فارسی زبان میں لکھنا پڑی۔ منزل مقصود تک پہنچ تو گیا مگر اس راہ کا رہرو نہ ہونے کی وجہ سے ٹھوکریں کھاتا ہوا پہنچا۔

بیدل

مامن۔ رمنا

بانکی پور۔ پٹنہ

۷۹۱ - ۱۳۸۹ء　　　　۷۲۶ - ۱۳۲۴ء

شرح حال حافظ

اسم و کنیتش شمس الدین محمد، و تخلص حافظ است، یکے پدرش را موسوم بہ بہاء الدین خواند و دیگرے مسمّی بہ کمال الدین خواند۔ مولدش شہر شیراز در محلۂ شیاوان است۔

فگند زمزمۂ عشق در حجاز و عراق　　نوائے بانگ غزلہائے حافظ شیراز

اگر بقول تذکرہ میخانہ اعتماد کردہ و عمر او را ۶۵ سال شماریم باید در ۷۲۶ھ یا ۷۲۷ھ متولد شدہ باشد۔

حافظ قران را با روایاتِ مختلفہ محفوظ داشتہ و تخلص خود را نیز برائے ہمیں ہنر کہ حافظ کلام اللہ بود حافظ قرار دادہ، او قاری، و بسیار خوش لہجہ و خوش آواز بود۔

زچنگ زہرہ شنیدم کہ صبح دم میگفت　　غلام حافظ خوش لہجۂ خوش آوازم

۵

عشقت رسد بفریاد ار خود بسانِ حافظ
قراں زبر بخوانی در چہاردہ روایت

ے جنگ فرو بردہ بہ خونِ دل حافظ　　فکرت مگر از غیرتِ قرآن خدا نیست

پدرش در زمانِ اتابکان فارس از اصفہان بہ شیراز مہاجرت، در آں شہر مدتے بہ شغلِ تجارت امرار وقت می نمود۔ ہنوز خواجہ

طفل بوده که پدرش این سرائے فانی را وداع گفت۔ پس از مرگِ پدر سرپرستیٔ امور خانوادہ بہ عہدۂ اُو محول گردید۔

گویند حافظ راسہ برادر بود کہ پس از مرگ پدر رایک دگر جدا شدہ وہر یک بسوئے رفتند، ولے در اشعارِ حافظ غیر از یک قطعہ کہ مؤید این مطلب باشد در دست نیست، ازاں قطعہ معلوم می شود کہ حافظ را برادرے بنام خلیل الدین عادل بودہ است کہ در ۷۷۵ھ فوت شدہ۔

خواجہ حافظ را زوجہ بودہ است، وازوے فرزندان چند پدید آمدند، حافظ با زوجہ خود عشق داشت، در محبت اُو می سراید:۔

مرا در خانہ سروے ہست کاندر سایۂ قدش
فراغ از سروِ بُستانی و شمشادِ چمن دارم
صفائے خلوتِ خاطر، ازاں شمع چہ گل بینم
فروغ چشم و نورِ دل، ازآں ماہِ ختن دارم
چو در گلزار اقبالش خرامانم، بحمد اللہ
نہ میل لالہ و نسریں، نہ برگِ نسترن دارم

وبے روزگار آں پسر عزیز را، از دست او گرفتہ بخاکِ تیرہ سپرد، دراں موقع می گوید:۔

آں یار کزو خانۂ ما جائے پری بود
سر تا قدمش چوں پری از عیب بری بود

از چنگِ منش، اختر بد مہر بدر برد
آرے چہ کنم، فتنۂ دور قمری بود

فرصت شیرازی در کتاب آثار عجم می نویسد کہ یکے از پسران
حافظ موسوم بہ شاہ نعمان بہ ہندوستان مسافرتے نمودہ، و در آں جا
اقامت گزید، و بہ تجارت مشغول بودہ، ہمانجا در گزشتہ، و در برہان پور
مدفون شد۔ اگر ایں قطعہ از و باشد راجع بہ آں فرزند است:۔

آفریں باد بر چو تو فرزند | اے نکو سیرت خجستہ رسوم
در گست از قضائے بد محفوظ | مجلست از قرینِ بد معصوم

پسرے کہ در کودکی، بہ عالم باقی شتافت بمرگش می گوید:۔

دلا دیدی کہ آں فرزانہ فرزند | چہ دید اندر خم ایں طاق رنگیں
بجائے لوحِ سیمیں در کنارش | فلک بر سر نہادش لوحِ سنگیں

خواجہ با آنکہ مجبور بود، وسائلِ معشیت و زندگانی خانوادہ را
تامین نماید، دقیقہ از کسبِ علوم غفلت نہ نمود معلومات معمولۂ عصرِ
خویش را فرا گرفتہ، در زبانِ عربی تبحّرے یافتہ، و اشعار سرود۔ حافظ از
طفولیت مائل بکسب معلومات بودہ، برائے بدست آوردن معلومات
مفید در خدمت علمائے آں عصر از قبیلِ شمس الدین عبداللہ شیرازی،
شاہ نور الدین، شیخ زین الدین، عماد فقیہہ وغیرہ رسید ہمیں معاشرت
با فضلا باعث شد کہ حافظ را از علمائے دہر شمار می کنند۔ در عقیدۂ
آقا شا خلیلی اشعار عربی اُو از گفتار تازی سعدی بہتر است، گویند

بر تلخیص سکاکی شرحے نوشتہ۔ در فقہِ اسلامی اطلاعاتِ جامع داشتہ و بعضے معتقد اند کہ حافظ تالیفاتِ زیاد در حکمت و فقہِ اسلامی داشتہ ولے انقلاباتِ دوراں آں را محو ساختہ است۔ خواجہ پس او را اتمام تحصیلات خود مدتے در مدرسۂ استاد خود شمس الدین عبداللہ بتدریس اشتغال داشت۔ بہ ذوق لطیف عرفانی کہ داشت تعالیم حکمت را با آیاتِ قرآنی تالیف می نمود۔ چنانکہ خود فرماید:—

ز حافظان جہاں کس چو بندہ جمع نکرد ۔۔۔ لطائفِ حکما با کتابِ قرآنی

حافظ در سال ۷۹۱ھ ہجری در شہر شیراز وفات یافت۔

برائے سال وفاتش سہ تاریخ در دست است:—

(۱) چراغ اہل معنی خواجہ حافظ ۔۔۔ کہ شمعے بود از نورِ تجلی
چو در خاکِ مصلےٰ یافت منزل ۔۔۔ بجو تاریخش از خاکِ مصلیٰ

"خاک مصلیٰ" مساویست با ۷۹۱ =

(۲) بہ ہفت صد و نو د و یک بہ حکم لم یزلی
جہان فضل و ہنر در جوار رحمت رفت
یگانہ سعدی ثانی محمد حافظ
ازیں سراچۂ فانی بدار راحت رفت

قبر خواجہ در بیرون شہر شیراز در مکانے موسوم بہ مصلیٰ است، آں محل معروف بہ حافظیہ است۔ حافظیہ یکے از تفرجگاہ ہائے شیراز است، و اغلب اُو دہا ہزاراں از اہالیِ شہر شیراز برائے

گردش و زیارت بداں مکان مقدس روند و از روح پاک حافظ همت می خواهند۔

۵

بر سر تربت ما چوں گذری همت خواه
که زیارت گہِ رندانِ جہاں خواهد بود

صاحب آتش کدہ گوید موقعیکہ سلطان بابر شیراز را تسخیر نمودہ، مولانا محمد معمائی کہ مدرسِ سلطان بود، عمارتے بر سرِ قبرِ خواجہ ساختہ۔ در جلو مقبرۂ حافظ دریاچہ ایست، کہ آبِ رکناباد دراں جاریست، ایں دریاچہ بر قشنگی حافظیہ می افزاید، شاہزادہ فرہاد میرزا (معتمد الدولہ) در سال ۱۲۹۵ھ ہجری کہ در فارس حکومت داشت در اطراف قبرِ حافظ میلہ ہائے آہنی نصب نمود۔

راجع بہ مذہب حافظ اقوال مختلف ست۔ یکے او را پیرو سُنّت می دانند۔ دیگرے شیعہ شمردہ، و (فردا بروح پاک امامان گواہ باش) را دلیل آں می خوانند۔ حسین پژمان بر بنائے شعر ذیل خواجہ حافظ را "شیعہ خالص" می داند:—

حافظ اگر قدم زنی، در رہِ خانداں بہ صدق
بدرقۂ رہت شود ہمتِ شحنۂ نجف

ازیں رباعی ہم بقولِ حسین پژمان تشیع حافظ ظاہر می شود۔

مردی ز کنندۂ درِ خیبر پرس
اسرارِ کرم ز خواجۂ قنبر پرس

گر تشنۂ فیضِ حق بہ صدقی حافظ
سرچشمۂ آں ز ساقی کوثر پرس

عقیدۂ بندہ آنست کہ حافظ ہر دو آزاد خیال بود، شیعہ یا سنی

بودن اُو محقق نیست۔ اُو بہ رسوم و اعمالِ ظاہری اہمیتے نہ می داد۔ ازیں رواست کہ می گوید :-

بہ بیں ہلالِ محرم بخواہ ساغرِ راح
کہ ماہِ امن وامان است و سالِ صلح و صلاح

اگر شیعہ بودے ہرگز ایں شعر نگفتے۔

شیعگاں در نماز جنازہ پنج تکبیر بگویند، و اہلِ سنّت چہار تکبیر۔ حافظ در شعر ذیل بہ طریق اہل سنت می گوید کہ بر ہمہ اشیائے عالم چار تکبیر زدم، یعنی ترک کردم :-

من ہماں دم کہ وضو ساختم از چشمۂ عشق
چار تکبیر زدم یک سرہ بر ہر چہ کہ ہست

در بارۂ مرید شدن حافظ اقوال مختلف است۔ بعضے گویند کہ اُو از شیخ محمود عطار کہ مردے بزرگ و صاحب حال بود، مسائل تصوّف می خواند، و آخر کار بر دست اُو بیعت کرد۔

مولانا جامی در نفحات الانس می نویسد کہ :- معلوم نیست کہ وے دست ارادت بیرے گرفتہ و در تصوّف بہ یکے ازاں طائفہ نسبت درست کردہ۔

از اشعارش ظاہر است کہ با بزرگانِ گذشتہ و موجودہ عصر خود عقیدت داشت، و از صحبت عارفانِ عصرِ خود اکتساب فیض می کرد۔

بعض مورخین نوشتہ اند کہ حافظ مرید خواجہ بہاء الدین نقش بند بود، صاحب سفینۃ الاولیا نویسد: "خواجہ حافظ مریدِ حضرت خواجہ بہاء الدین نقش بند اند"۔

از بعض اشعار حافظ قیاس رود کہ او را مثیر، مثل دیگر صوفیائے کرام، براہِ راست و بلا واسطہ بیعتِ رسولِ خدا حاصل بود۔ در شعرِ ذیل کہ در نعتِ رسولؐ گفتہ، حافظ دعوی کند کہ او را فیض از روحِ رسولؐ حاصل است و ایں فیض برائے او کافی است۔

حافظ از معتقدانست گرامی دارش
زانکہ بخشایش بس روحِ مکرّم با اوست

سیرتِ حافظ

(۱) حافظ وطن دوست بود و علاقۂ مفرطے بہ شیراز داشت، او کشور و مملکت خود را ستائش می نمود:

خوشا شیراز و وضعِ بے مثالش — خداوندا نگہدار از زوالش
شیراز و آبِ رکنی و آں بادِ خوش نسیم
عیبش مکن کہ خالِ رخِ ہفت کشور است

بدہ ساقی مئے باقی کہ در جنت نخواہی یافت
کنارِ آبِ رکنا باد و گلگشتِ مصلیٰ را

(۲) حافظ طالب قدر دانی کمالِ خود بود۔ نمی خواست کہ

مردمان اعتراف کمال او کنند۔ ؎

در خیال ایں ہمہ لعبت بہ ہوس می بازم
بو کہ صاحب نظرے نام تماشا ببرد

چوں اہالیٔ وطن نسبت بہ افکار خواجہ اظہار قدر دانی نکردند
می گوید:۔ ؎

سخن دانی و خوش خوانی نمی ورزند در شیراز
بیا حافظ کہ تا خود را بملک دیگر اندازیم
؎

حسن عروس طبع مرا جلوہ آرزوست آئینہ ندارم ازاں آہ می کشم

(۲) گدائے قانع بود، دست سوال پیش کسے دراز نمیکرد
؎

منکہ دارم در گدائی گنج سلطانی بہ دست
کے طمع در گردش گردون دوں پرور کنم
؎

حافظ آب رخ خود بر در ہر سفلہ مریز
حاجت آں بہ کہ بر قاضیٔ حاجات بریم

دولت فقر خدایا بہ من ارزانی دار کیں کرامت سبب حشمت و تمکین من است

ما آبروئے فقر و قناعت نمی بریم با بادشہ بگوئے کہ روزی مقدر است

بر آستان میکدہ خوں میخورم مدام روزی ما ز خوان کرم ایں نوالہ بود

(۴) حافظ بسیار زحمت کش بود، و مدام تکیہ بر قوتِ بازوے خود کرد نہ بر امدادِ دیگراں، از کد یمین و عرقِ جبین خود کسب روزئی حلال کرد۔ می گوید :— کہ من نہ معتقد مردِ عافیت جویم۔ ؎

چو باد از خرمنِ دو ناں، ربودن خوشۂ تا چند
زہمت توشۂ بردار، و خود تخمے بکار، آخر

(۵) حافظ طبعاً امن پسند و صلح جو بود، و با کسے خلاف و جنگ نجست۔

؎
گر خاطر شریف رنجیدہ شد ز حافظ — باز آکہ توبہ کردیم از گفتہ و شنیدہ

؎
حافظ از خصم خطا، گفت نگیریم بر؟ — ور بحق گفت جدل با سخنِ حق نکنیم

؎
یک حرف صوفیانہ بگویم اجازت است — اے نورِ دیدہ صلح بہ از جنگ داوری

مصرع :— فرض ایزد بگذاریم و بہ کس بد نکنیم

؎
گر بدی گفت حسودے و رفیقے رنجید — گو تو خوش باش، کہ ما گوش بہ احمق نکنیم

(۶) از اشعار فخریۂ خواجہ ثابت می شود کہ او نیز مثل دیگر شعرا از ابراز فضائلِ خویش خودداری نہ داشتہ :—

منم آں شاعر ساحر کہ بہ افسونِ سخن
از نے، کلک، ہمہ قند و شکر، می بارم

؎

چہ جائے گفتۂ خواجو و شعر سلمان است کہ شعر حافظِ شیراز بہ ز شعر ظہیر

؎

کس چو حافظ نکشید از رخِ اندیشہ نقاب
تا سر زلفِ عروسانِ سخن شانہ زدند

؎

بہ بُستان رو کہ از بلبل طریق عشق گیری یاد
بہ مجلس آئے کز حافظ سخن گفتن بیاموزی

؎

ندیدم خوشتر از شعر تو حافظ بقرآنے کہ اندر سینہ داری

؎

کلکِ حافظ شکریں شاخ نباتیست بچیں
کہ دریں باغ نہ بینی ثمرے بہتر ازیں

(۷) حافظ خلوت پسند بود و اشعارے کہ مؤید ایں معنی باشد در غزلیاتش فراواں دیدہ می شود۔ ؎

سر بہ آزادگی از خلق برآرم، چوں سرو
گر دہد دست کہ دامن ز جہاں درچینم

(۸) حافظ قناعت پسند بود، و ایں خوئے پسندیدہ را رازِ مسرتِ حیات مستعار می دانست:—

ؔ

مرا اگر تو بگذاری اے نفسِ طامع
بسے پادشاہی کنم در گدائی

ؔ

ہر آنکہ کنجِ قناعت بگنجِ دنیا داد
فروخت یوسفِ مصری بکمترین ثمنے

ؔ

حافظ غبارِ فقر و قناعت ز رُخ مشوی
کایں خاک بہتر از عملِ کیمیاگری

ؔ

ملکِ آزادگی و کنجِ قناعت گنجیست
کہ بہ شمشیر میسر نہ شود سلطاں را

(۹) خواجہ طبعاً خاکسار بود، و عجز و نیاز را شیوہ خود ساختہ۔

ؔ

بگذر ز کبر و ناز کہ دیدہ است روزگار
چینِ قبائے قیصر و طرفِ کلاہِ کے

(۱۰) خواجہ وقتِ خود در ورد و وظائف، درس قرآں، ریاضت و مجاہدہ و تلقین و تبلیغ صرف می کرد۔ صوفی مزاج بود، عارف مشرب:۔

ؔ

بیا و معرفت از من شنو کہ در سخنم
ز فیضِ رُوحِ قدس نکتہ سعادت رفت

ؔ

تلقین درسِ اہلِ نظر یک اشارتست
گفتم کنایتے و مکرر نہ می کنم

ؔ

بہ ہیچ وردِ دگر نیست حاجتت حافظ
دعائے نیم شب و درسِ صبح گاہت بس

ہ

حافظا در کنج فقر و خلوت شبہائے تار تا بود وردت دعا و درس قرآں غم مخور

(۱۱) زاہد رند نما بود، و پابندئ مراسم ظاہری نہ می کرد۔ ابیات ذیل بوضاحت گفتہ کہ اُو اگرچہ بہ ظاہر رندِ نظر باز است، در حقیقت متقی و پاکباز است۔

ہ

دوستاں عیب نظر بازئ حافظ مکنید کہ من اُورا ز محبان شما می بینم

ز جام عشق می نوشید حافظ ہ دوامش مستی و رندی ازین است

زاہدِ ظاہر پرست از حالِ ما آگاہ نیست

در حق ما ہرچہ گوید جائے ہیچ اکراہ نیست

(۱۲) خواجہ مردِ منت شناس و سپاس گزار بود، در اکثر اشعار خود، راجع بہ ذکر احسانہائے اربابِ کرم غلو فرمودہ :۔

دریائے اخضر فلک و کشتئ ہلال ہستند غرق نعمتِ حاجی قوام ما

ہ

بخواہ جام صبوحی بہ یاد آصف عہد وزیر ملک سلیماں عماد بن محمود

(۱۳) نازک مزاج بود، بواسطۂ نا ملائمتے کہ از ہمعصرانِ خویش دید، شکایت شیراز و اہل شیراز کردہ :۔ ع

آب و ہوائے فارس عجب سفلہ پرور است

نمرہ در اشعارش مشاہدہ می شود کہ از محیط سفلہ پرورِ شیراز شکایت نمودہ و تصور می نماید کہ مہاجرت از شیراز باعثِ رسیدن

به آمالِ او خواهد گر دید۔

خرّم آں روز کہ حافظ رہِ بغداد گرفت
رہ نبردیم بہ مقصودِ خود اندر شیراز

(۱۴) با وجودِ گراں باریٔ آل و اولاد، حافظ آزاد طبع و آزادگی پسند بود، تعلق و گراں باریٔ اولاد را بدبختی و بیچارگیٔ بشری می دانست:۔

اے خوشا سرو کہ از بندِ غم آزاد آمد
زیر بار اند درختاں کہ تعلق دارند

نہ صرف در اصولِ معاشرت، بلکہ در افکار و اعمال نیز، حافظ آزاد بود، پیرویٔ قوانین عرف نہ می کرد۔ معتقد بود کہ پابندیٔ رسوم مذہب و ملک و ملت منافیٔ آزادیٔ فکر است:۔

عیبِ حافظ گو مکن زاہد کہ رفت از خانقاہ
پائے آزاداں چہ بندی گر بجائے رفت رفت

من نہ آنم کہ دگر پند کسے بپذیرم
پند پیرانہ دہد واعظِ شہرم لیکن

۵

ز ہر چہ رنگ تعلق پذیرد آزاد است
غلامِ ہمت آنم کہ زیر چرخِ کبود

(۱۵) حافظ فطرتاً شگفتہ مزاج بود، از ناسا عدتِ بخت گلۂ بسیاری نداشت۔

حافظ از مشربِ قسمت گلہ بے انصافیست

خوش دلی و خوش عیشی مسلکِ او بود، دنیا را نیز پیام شادمانی و دعوتِ مسرت اندوزی دادہ:۔ مصرع

دمے با غم بسر بُردن جہاں یک سر نہ می ارزد

مصرع خاک بر سر کن غمِ ایام را

ف

زاں پیشتر کہ عالمِ فانی شود خراب ما را بجامِ بادۂ گلگوں خراب کن
خیزو در کاسۂ زر آب طرب ناک انداز پیش ازاں دم کہ شود کاسۂ سر خاک انداز

ف

بادہ خور، غم مخور و پند مقلد منیوش اعتبار سخنِ عام چہ خواہد بودن

مصرع

حیف باشد دل دانا کہ مشوّش باشد

(۱۶) خواجہ عاشق مزاج بود، و کلامِ شرر انگیز عشق و محبّت پسند خاطر اُو بود، مباحثِ خشک فلسفیانہ و اشاراتِ صوفیانہ را ہم بطرز عاشقانہ بیان کردہ است۔

غلام آں کلماتم کہ آتش افروزد نہ آب سرد زند در سخن بر آتشِ تیز

(۱۷) خواجہ باوجود آں مقامِ عالی کہ در شریعت و طریقت داشت، مثل مسلمانِ صادق طالب مغفرت بود، و خواہانِ راہِ ہدایت:۔

ف

یارب از سہر ہدایت برساں بارانے پیشتر زانکہ چو گردے ز میاں برخیزم

ف

آبروی رود اے ابر خطا پوش بباد کہ بدیوانِ عمل نامہ سیاہ آمدہ ام
دارم اُمید عاطفتے از جناب دوست کردم خیانتے، و امیدم، بہ عفو او ستا

(۱۸) سرِ نیاز بہ درگاہ تسلیم و رضا نہادہ مرضیٔ محبوب را عینِ مراد خود می شمرد۔

عاشقاں را گر در آتش می پسندد لطفِ دوست
تنگ چشمم گر نظر بر چشمۂ کوثر کنم

اگر بہ لطف بخوانی مزید الطاف است
وگر بقہر برانی درونِ ما صاف است

(۱۹) فنا فی المعشوق بود۔

چناں پُر شد فضائے سینہ از دوست
کہ فکرِ خویش گُم شد از ضمیرم

(۲۰) بہ قول سیف پور فاطمی، خواجہ حافظ سخاوت را بہ اعلیٰ درجہ دارا بود، ہمیشہ محصولات دستِ خود را صرف دوستانان و مہمانان می ساخت۔

اے نور چشم من سخنے ہست گوش کن
تا ساغرت پُر است بنوشان و نوش کن

(۲۱) وفا کیش و صادق القول بود اعتقادش بود کہ:—

ہر کہ در مزرعِ دل تخمِ وفا سبز نکرد
زردروئی کشد از حاصلِ خود وقتِ درد

(۲۲) فقیرِ خود دار بود:—

در دو چشم و گدا و برابر نہ می کنم
پشمش کلاہِ خویش بہ صد تاجِ خسروی

(۲۳) در حصول مقصد تا حدِ امکان کوشش می نمود:—

دست از طلب نہ دارم تا کام من بر آید
یا جاں رسد بجاناں یا جاں ز تن بر آید

(۲۴) "خواجہ حافظ" بقول دولت شاہ "بذلہ و لطیفہ بسیار

گفتے" از لطائف خواجہ حافظ حکایت مکالمہ اُو با امیر تیمور راجع بہ شعر ذیل است:—

اگر آں ترک شیرازی بدست آرد دل مارا
بخالِ ہندوش بخشم سمرقند و بخارا را

(۲۵) از غزلے کہ مطلعش درج ذیل کنم بہ ثبوت رسد کہ خواجہ حافظ را با بزرگانِ دین، و خدا رسیدگان و درویشانِ عارف مسلک، عقیدتے خاص بود، حافظ خدمتِ بزرگاں را سرمایۂ سعادتِ سرمدی می دانست، و مدام او اکرام و احترام ایں طائفہ بزرگ و نیکوکار می کوشید:—

روضۂ خلد بریں خلوتِ درویشان است
مایۂ محتشمی خدمتِ درویشان است

بہ قول میر ولی اللہ صاحب، خواجہ حافظ با بزرگے کہ در عہد شاہ ابو اسحاق بود، عقیدت داشت۔ نام آں بزرگ امین الدین حسن بود:—

بر ندی شہرہ شد حافظ پس از چندیں ورع امّا
چہ غم دارم چو در عالم امین الدین حسن دارم

(۲۶) حافظ بسیار قوی القلب بود، و در مصائب و آلام آرامش خیال را محفوظ داشت۔ وقائع خونین زمانِ خود بر باد شدن ممالک، و ویران شدن ایران، و جنگ بین اعضائے

یک خاندان را می دید ولے ایں امواج حوادث را حقیر می دید و سکون قلب را قائم داشت۔

(۲۷) باآنکہ ہر امیر دورۂ حافظ قادر و قاہر بود، و زاہدان و خانقاہ نشینان و علما اشخاص با رسوخ بودند، حافظ از صدق گوئی نہ ہراسید و او شاں را از پند گوئی باز نماند و آنہا را از کیفر کردار آگاہ ساخت ایں تہور و توانائی و جسارت از ذوق عرفانی و حق پرستی بود کہ در وجود حافظ بہ کمال رسیدہ بود۔ از لحاظ خشم بر خدا یا کسے دیگر از شعرائے ایران بدرجۂ حافظ نہ رسد۔

کلام حافظ

حافظ بزرگ ترین افتخارِ ایران و فارسی خوانان است، کلامِ رُوح پرور ایں شاعرِ زندہ جاوید، ہرگز از خاطرِ سخن داناں محو نہ خواہد شد، موزوں تر از شعرِ حافظ، کلامے دیدہ نہ شدہ، و دلکش تر از نغمۂ خواجہ سرودے شنیدہ نہ شدہ، در کار بُردنِ لغتِ فارسی ماہر تر از حافظ، پا بہ عرصۂ وجود نگذاردہ است۔ روح و فکرِ اُو بزرگ تر ازیں است کہ در لفافۂ کلمات بگنجد۔

حافظ مذاقِ عوام را بہ الفاظِ شیریں، و جانِ خواص را بہ معانی لطیف شاد کام می نماید، اشعار نغز و غزلیات زیبائے اُو مانند ترانہ ہائے سعدی، زبان زدِ خاص و عام است، کلام حافظ نہ تنہا مایۂ حظِ تعلیم یافتگان است بلکہ مزدورانِ بے سواد نیز در مواقع عمل

اشعارِ روح پرورِ اُومی سرایند، اصحاب ظاہر و ہم ارباب باطن از کلام حافظ حظ برند۔

در دیوان حافظ برائے ہر کس ـــــ رند و زاہد، شیخ و شاب، محتسب و مے گسار، مست و ہشیار، صوفی و مُلّا، واعظ و گنہ گار، زاہد و زندیق، عاشق و عاقل، بادشاہ و بے نوا، کامران و ناکام، دُررِ معانی غریب است۔ از قصائد حافظ ظاہر است کہ اُو در مدح غلو نکردہ، و تملق بہ کار نبردہ، و متانت را از دست نہ دادہ و در ستائش کسے از حد نگذشتہ، بہ بینم کہ حافظ از زبانِ خود محاسن کلام، و اشعارِ دلکش خود را چگونہ بیان کند۔ ؎

(۱) کلکِ حافظ شکریں شاخ نبا لیست بچیں
کہ دریں باغ نہ بینی ثمرے بہتر ازیں

حافظ چہ طرفہ شاخ نبات است کلکِ تو
کش میوہ دل پذیر تر از شہد و شکر است

(۲) منم آں شاعرِ ساحر، کہ بہ افسونِ سخن
از نیِ کلک ہمہ شہد و شکر می بارم

سرود مجلست اکنوں فلک برقص آورد
کہ شعر حافظِ شیریں سخن ترانۂ تست

(۳) کس نداند گفت شعرے زیں نمط
کس نیارد سُفت دُرّے زیں قبیل

حُسن ایں نظم از بیان مستغنیست
بر فروغ خود کسے جوید دلیل؟

نہ دیدم خوش تر از شعر تو حافظ ؎ بقرآنے کہ اندر سینہ داری

(۴) ز شعر دلکش حافظ کسے شود آگاہ ؎ کہ لطف طبع و سخن گفتن دری داند

(۵) در آسماں چہ عجب گر ز گفتۂ حافظ ؎ سماع زہرہ برقص آورد مسیحا را

ز شعر حافظ شیراز می گویند و می رقصند ؎ سیہ چشمانِ کشمیری و ترکانِ سمرقندی

(۶) عراق و فارس گرفتی بہ شعر خود حافظ ؎ بیا کہ نوبت بغداد و وقت تبریز است

زبان کلک تو حافظ چہ شکر آں گوید ؎ کہ تحفۂ سخنش می برند دست بدست

(۷) کسے گیرد خطا در نظم حافظ ؎ کہ ہیچش لطف در گوہر نباشد

حافظ چو آب لطف ز نظم تو می چکد

غیرے چگونہ نکتہ تواند بران گرفت

(۸) حافظ از مشرب قسمت گلۂ بے انصافیست

طبع چون آب و غزلہائے رواں ما را بس

(۹) صبح دم از عرش می آمد خروش و عقل گفت

قدسیاں گوئی کہ شعر حافظ از بر می کنند

(۱۰) ہمچو حافظ بزعم مدعیاں ؎ شعر رندانہ گفتنم ہوس است

فگند زمزمۂ عشق در حجاز و عراق

نوائے بانگ غزلہائے حافظِ شیراز

(۱۱) شعر حافظ ہمہ بیت الغزل معرفت است

آفریں بر نفس دلکش و لطفِ سخنش

حافظ اگرچہ در سخن خازنِ گنجِ حکمت است
از غمِ روزگارِ دل طبعِ سخن گزار کو

ــــــــ

(۱۲) بیا بخواں غزل خوب و ظرفہ و پُر سوز
کہ شعر تست فرح بخش و جاں فزا حافظ

ــــــــ

(۱۳) حافظ از آب زندگی شعرِ تو داد شربتم
ترک طبیب کن بیا نسخۂ شربتم بخواں

شفا ز گفتہ شکر فشان حافظ جوئے
کہ حاجتت بعلاج گلاب و قند مباد

(۱۴) گر ازیں دست زند مطرب مجلس رہِ عشق
شعرِ حافظ ببرد وقت سماع از ہوشم

(۱۵) عدو کہ منطق حافظ طمع کند در شعر
ہماں حدیثِ ہمای و طریق خطاف است

(۱۶) تیرِ عاشق کش ندانم بر دل حافظ کہ زد
ایں قدر دانم کہ از شعرِ ترش خوں می چکید

ــــــــ

بایں شعرِ تر و شیریں ز شاہنشہ عجب دارم
کہ سر تا پائے حافظ را چرا در زر نہ می گیرد

(۱۷) نکتہ دانِ بذلہ گو چوں حافظ شیریں سخن
بخشش آموز جہاں افروز، چوں حاجی قوام

(۱۸) بہ بستان رَو کہ از بلبل طریق عشق گیری یاد
بمجلس آ ئے کز حافظ سخن گفتن بیاموزی

شعر

مے خور بہ شعر بندہ کہ زیبے دگر دہد
جامِ مرصع تو بدیں دُرِّ شاہ وار

شعر

چو سلک درخوش آب است شعرِ نظم تو حافظ
کہ گاہ لطف، سبق می برد، ز نظم نظامی

شعر

تا کشید آں مشتری دُرہائے حافظ را بگوش
میرسد ہر دم بگوش زہرہ، گلبانگِ رباب

شعر

شعر حافظ در زمانِ آدم اندر باغ خلد
دولت نسرین و گل را زینت اوراق داد

شعر

(۱۹) پس از ملازمت عیش و عشق مہرویاں
ز کارہا کہ کنی شعر حافظ از بر کن

سبک حافظ در غزل سرائی از سبک عصر خود دور نرفته و در اساس پیروی سبک سابقین و معاصرین خود مخصوصاً سعدی وسلمان و خواجو نموده است۔ ولے بہ ہیچ وجہ در مقام تقلید توقف نکردہ بلکہ خود شیوۂ داشتہ و سخن را رونقے نو دادہ است۔

ایں دعوی در خیال بندہ صحیح نیست کہ ہر شعر خواجہ حافظ پُر از اسرارِ معارف و رموز تصوف است۔ اکثر اشعار کہ پُر از استعارات و تشبیہات است، صرف معنی ظاہری دارد۔ خلاف اصولِ شرح نگاری و تفسیر نویسی خواہد شد۔ اگر دراں اشعار ہم معانی عارفانہ را جویا شویم، مثلاً اشعار ذیل:—

چہ قیامت است جاناں کہ بعاشقاں نمودی
رُخِ ہمچو ماہِ تاباں، دلِ ہمچو سنگ خارا

۵

زلف آشفتہ و خوے کردہ و خنداں لب و مست
پیرہن چاک و غزل خوان و صراحی در دست
نرگسش عربدہ جوئے و لبش افسوس کناں
نیم شب مست ببالین من آمد بہ نشست
سر فرا گوش من آورد بہ آواز حزیں
گفت کاے عاشق شوریدۂ من خوابت ہست

عاشقے را کہ چنیں بادۂ شبگیر دہند
کافر عشق بود گر نبود بادہ پرست

ایں قول کہ "ہر شعر حافظ در معرفت است" بقول مہدی حسین صاحب صنادید عجم درست نیست، و مضحکہ خیز است۔

امتیازاتِ خصوصیِ غزلیاتِ حافظ

(۱) تنوع مضامین:۔ حافظ مضامینِ تصوف و معرفت، حکمت و حقیقت، کیفیاتِ عشق، رندی و مستی، وعظ و نصیحت۔ و مسائل ملکی و اقتصادی و معاشرتی۔ طرزے را خاص نوشتہ است و لطافتِ شعری را باقی داشتہ۔ مسائل فلسفیانہ و خیالاتِ دقیق کہ اکثر خشک و بے مزہ باشد در شعر او لذیذ و لطیف شود۔ اصحابِ ظاہر و ہم اربابِ باطن از کلام بے مثالش مستفیض و مستفید شوند۔ برائے ہر کس در معانی لطیف شگفتہ۔

[برائے مثال بہ بینید اشعار کہ تحتِ عنوانِ "کلام حافظ" و نصائح حافظ و معتقدات حافظ" و اقوال حافظ نوشتہ شدہ اند]

(۲) تسلسل مضامین:۔ در اکثر غزلِ حافظ، خلاف عادتِ دیگر شعرائے باکمال، می بینم کہ صرف یک مضمون است یا یک قسم خیال۔ مثلاً در آں غزلہا کہ مصرعِ اول آنہا درج

کنم :-

(۱) رفتم بباغ تا کہ بچینم سحر گلے (حصول عبرت از عشق گل و بلبل)

(۲) اے دل بکوئے عشق گزاری نہ می کنم (تعلیم سعی و عمل و بیداری از غفلت)

(۳) اے در رُخ تو پیدا انوار پادشاہی (غزل مدحیہ)

(۴) دوش از جناب آصف پیک بشارت آمد (نقشہ جلوہ آرائی محبوب)

(۵) سحرم دولت بیدار ببالیں آمد (راجع بہ حصول مُراد یا واقفیت از معرفت)

(۶) دوش وقت سحر از غصہ نجاتم دادند (کیفیتِ شرح صدر)

(۷) شربتے از لبِ لعلش نہ چشیدیم و برفت (ذکر واقعۂ خاص)

(۸) اگر آں طائرِ قدسی زدرم باز آید (ایضاً)

(۹) از سر کوئے تو ہر کو بملالت برود (ضرورتِ راہ نما در طریق عشق)

(۱۰) بکوئے میکدہ یارب سحر چہ مشغلہ بود (نقشہ بزم طرب)

در بسیار غزلہائے دیگر نیز مضامین مسلسل است۔

(۳) چوں حافظ عالم با عمل بود، و حافظ قرآن، و مفسر کشاف و دانائے رُموز معرفت، در اشعارِ اُو بہ قول مولانا شبلی مضمونے رکیک یا لفظے کہ از حلقۂ تہذیب بیروں باشد، دیدہ نہ می شود۔ اگرچہ اشعار بزرگاں ہم مثل شیخ سعدی، جلال الدین رومی، مولانا جامی، حکیم سنائی وغیرہ مُبرّا از ہزل و فحش، و الفاظِ مکروہ، و عبارات نامرغوب، نیست۔ الفاظ اشعارِ حافظ نیز مثلِ خیالاتِ اُو پاک و صاف و لطیف اند۔

(۴) در غزل حافظ مضامین آلام و غم، اندوه و حرمان، حسرت و یاس، ناکامی و نامرادی، پریشانی و بدحالی گویا مفقود است۔ حافظ طبعاً قانع و صابر و شاکر بود، دلِ خوش داشت، جویائے مسرت و شادمانی بود، و دیگراں را ہم تعلیم طرب اندوزی داده۔ بہ قول مولانا شبلی جذبات بزم آرائی و مجلس افروزی را بہ طرزِ نیکو می نویسد۔

(۵) بہ قول مولانا شبلی بعض جذبات محبت و عشق را بہ طرزے بیان کرده است کہ نظیر آں در کلام دیگر شعرا یافت نہ می شود مثلاً:—

خواب آں نرگس فتّان تو بے چیزے نیست
تاب آں زلف پریشان تو بے چیزے نیست

(در ایں شعر بدگمانی از معشوق را بہ طرزِ خوب بیان کرده است)۔

ے

حذر از اے رقیب امشب زمانے دیده برہم نہ
کہ من بالعلِ جاں بخشش نہانی یک سخن دارم

(در ایں شعر از رقیب، سرے مستور بہ اندازِ خوب گفتہ است)

ے

چہ عذر بخت خود گویم کہ آں عیارِ شہر آشوب
بہ تلخی کشت حافظ را، و شکر در دہاں دارد

(شکایت عدم توجہ معشوق)

ے

پروانہ و شمع و گل و بلبل ہمہ جمع اند   اے دوست بیا رحم بہ تنہائیِ ما کن

(درخواست التفات از معشوق)

(۶) مطالبے را کہ دیگراں بہ تفصیل گفتہ بودند حافظ در ضمن قصائد و غزلہائے کوتاہ بہتر و شیریں تر ادا کرد و خیال در توحید تصوّف مستغرق شد کہ در ہر قصیدہ و غزل بیتے ازاں مقصود بلند بہ قالب عبارت در آورد و شاید بزرگترین خاصّہ شعر حافظ ہمیں باشد۔

محاسن معنوی کلام حافظ

ہزار رحمت حق بر روان حافظ باد
اشعار حافظ پُر از مطالعۂ شعری اند

از اشعار ذیل محاسن معنوی کلامِ حافظ ظاہر می شود:—

(۱) جوش بیان۔ در کلام شعرائے فارس جوش بیان کمیاب است، ولے در غزلیات حافظ مثال ایں وصف بکثرت دیدہ می شود۔ خیالات مختلف را با جوش و زور بیان کند۔ و در دلہائے سامعین و قائین جوشِ فرحت آفریں بر انگیزد۔ مثال جوش بیان:—

در نمازم خم ابروئے تو ام یاد آمد
حالتے رفت کہ محراب بہ فریاد آمد

زاں بیشتر کہ عالم فانی شود خراب
ما را بجام بادۂ گلگوں خراب کن

خیز و در کاسۂ زر آب طربناک انداز
پیش ازاں دم کہ شود کاسۂ سر خاک انداز

ما قصۂ سکندر و دارا نہ خواندہ ایم ؎ از ما بجز حکایت مہر و وفا مپرس

؎

گرچہ پیرم تو شبے تنگ در آغوشم گیر ؎ تا سحرگہ ز کنارِ تو جواں برخیزم

؎

من ترکِ عشق بازی و ساغر نہ می کنم ؎ صد بار توبہ کردم و دیگر نہ می کنم

(۲) مضامین رندی و سرمستی۔ در دیوانِ حافظ اشعار رندی و سرمستی بکثرت دیدہ می شود۔ و دریں خصوص از دیگر شعرائے ایران کلام حافظ ممتاز است۔ در نوشتنِ مضامین رندی خواجہ حافظ بہ قولِ سیف پور فاطمی، "شعبہا و شورہا برانگیختہ است"۔

بیا تا گل برافشانیم، و مے در ساغر اندازیم
فلک را سقف بشگافیم، و طرحِ نو در اندازیم
اگر غم لشکر انگیزد کہ خونِ عاشقاں ریزد
من و ساقی بہم سازیم، و بنیادش براندازیم

؎

چو در دست است رودے خوش بزن مطرب سرودِ خوش
کہ دست افشاں غزل خوانیم، و پاکوباں سر اندازیم

؎

ساقیا برخیز و در دہ جام را ؎ خاک بر سر کن غمِ ایام را
گرچہ بدنامی است نزدِ عاقلاں ؎ ما نہ می خواہیم ننگ و نام را

تا ز میخانہ و مے نام و نشاں خواہد بود　　سرِ ما خاکِ رہِ پیرِ مغاں خواہد بود
حلقۂ پیرِ مغانم ز ازل در گوش است　　ما ہمانیم کہ بودیم و ہماں خواہد بود

(۳) کیفیاتِ عشق:- "کلامِ حافظ"، بقول مہدی حسین ناصری
بگارندۂ صنادید عجم، "لبریز از کیفیاتِ عشق است و دور از ہوا و ہوس"۔
ولے بعض ناقدین کلامِ حافظ خلاف ایں خیال عقیدہ دارند۔ ؎
مصلحت دید من آنست کہ یاران ہمہ کار
بگذارند، و سرِ زلفِ نگارے گیرند

؎

شہرے پُر از حریفاں وز ہر طرف نگارے
یاراں صلائے عشق است گر می کنید کارے

؎

کرشمۂ کن و بازارِ ساحری بشکن
بہ غمزہ رونقِ بازارِ سامری بشکن

؎

ہر چند پیر و خستہ دل و ناتواں شدم　　ہر گہ کہ یادِ روئے تو کردم جواں شدم

؎

عقل اگر داند کہ دل در بندِ زلفش چوں خوش است
عاقلاں دیوانہ گردند از پئے زنجیرِ ما

—— :o: ——

ہ

یارب این باکہ توان گفت کہ آں نوشیں لب

کُشت مارا و دمِ عیسیِ مریم با اوست

(۴) مضامین فلسفہ و حکمت :۔ (برائے مثال اشعار کہ تحتِ عنوانِ "معتقداتِ حافظ" نوشتہ است بہ بینید)۔

(۵) در "کلامِ حافظ" بقول مولانا شبلی "جا بجا شوخی و ظرافت نیز است و بسیار لطیف و نازک است"۔

ہ

واعظِ شہر کہ مردم مَلَکش می خوانند — قولِ ما نیز ہمیں است کہ اُو آدم نیست

ہ

محتسب خُم شکست و من سرِ اُو — سِنّ بالسنّ والجُروح قِصاص

ہ

پدرم روضۂ رضواں بہ دو گندم بفروخت — ناخلف باشم، اگر من بجوے نفروشم

ہ

نقدِ دلے کہ بود مرا صرفِ بادہ شد — قلبِ سیاہ بُود بہ جائے حرام رفت

(۶) طنز :۔ در دیوان حافظ، نسبت بہ کلام دیگر شعرائے فارس، اشعارِ طنز زیادہ می بینیم۔ طرز طنز نگاریِ حافظ بسیار دل پسند و دلکش است :۔

ہ

آفریں بر دلِ نرمِ تو کہ از بہرِ ثواب — کشتۂ غمزۂ خود را بہ نماز آمدۂ

ہ

زاہد دہرم توبہ ز روئے تو زہے روئے — ہیچش ز خدا شرم و ز روئے تو حیا نیست

ع

نرگس طلبد شیوۂ چشمِ تو، زہے چشم　　مسکین خبرش از سر و در دیدہ حیا نیست

ع

من ارچہ عاشقم و رند و مست و نامہ سیاہ　　ہزار شکر کہ یارانِ شہر بے گنہ اند

ع

شیخم بہ طنز گفت حرام است مے مخور　　گفتم بہ روکہ گوش بہ ہر خر نہ می کنم

ع

بدم گفتی و خرسندم عفاک اللہ نکو گفتی　　جواب تلخ می زیبد لبِ لعل شکر خا را

(۷) بدیع الاسلوبی:۔ حافظ خیالاتِ عام یا حیاتِ قدیم را بہ طرزِ جدید بیان کند، یعنی چیز ہائے کہنہ را لباس نو دہد۔ و خیالے نو را بہ نوعے می نگارد کہ گمان کنیم و می پنداریم کہ ازاں خیال ناآشنا نہ بودیم۔

ع

یارب بہ کہ بتواں گفت این نکتہ کہ در عالم　　رخسارہ بہ کس ننمود آں شاہد ہر جائی

ع

ہر کس کہ بدید چشمِ اُو گفت　　کو محتسبے کہ مست گیرد

ع

بنفشہ طرۂ مفتول خود گرہ می زد　　صبا حکایتِ زلفِ تو در میاں انداخت

ع

ہر کس کہ دید روئے تو بوسید چشمِ من　　کارے کہ کرد دیدۂ من بے بصر نکرد

؎

زاہدِ شہر چو مہرِ ملک و شحنہ گزید من ہم از مہرِ نگارے بگزینم چہ شود

؎

چشمت بہ غمزہ ما را خوں خورد و می پسندی جاناں روا نباشد خوں ریز را حمایت

(۸) قادر الکلامی:۔ بقول مولانا شبلی یک دلیل قویِ قادر الکلامیِ خواجہ حافظ این است کہ محاورات و مصطلحات فارسی در اشعار حافظ بیشتر از کلام دیگرِ شعرائے فارس است۔ ؎

حافظ اندر درد و غم می سوز و با درماں لبساز
زانکہ درمانے ندارد دردے درمانِ دوست

؎

دلم جز مہرِ مہرویاں طریقے بر نمی گیرد ز ہر در می دہم پندش و لیکن در نمی گیرد

(۹) خوش نوائی، موسیقیت و ترنم:۔ "در اشعار حافظ" بہ قول مولانا شبلی "موسیقی ہم شامل است۔" ؎

گفتم گرہ نکشودہ ام زاں طرہ، تا من بودہ ام
گفتا منش فرمودہ ام تا با تو طراری کند

پشمینہ پوشِ تند خو، کز عشق نشنید ست بو
از مستیش رمزے بگو، تا ترکِ ہشیاری کند

گر ز دستِ زلفِ مشکینت، خطائے رفت رفت
ور ز ہندوئے شما، بر من جفائے رفت رفت

(۱۰) بلاغت:۔ بہ قولِ آقائی سیف پور فاطمی حافظ "معانی بسیار در لفظِ اندک خرج کردہ" این خوبی از "چستی بندش" حاصل شود۔ معلوم است کہ در اسلوبِ بیان و حُسنِ بیان کلامِ حافظ بہ "سرحدِ اعجاز رسیدہ"۔ در طرزِ نگارش حافظ ہمسرے نہ دارد۔

شبے مجنوں بہ لیلیٰ گفت کاے معشوق بے ہمتا
ترا عاشق شود پیدا ولے مجنوں نہ خواہد شد

شراب خوردہ و خوے کردہ کے شدی بہ چمن
کہ آب روئے تو آتش در ارغواں انداخت

کہ بَرد بہ نزدِ شاہاں زمنِ گدا پیامے
کہ بکوئے مے فروشاں دو ہزار جم بہ جامے

فقیہہ مدرسہ وی مست بود و فتویٰ داد
کہ مے حرام ولے بہ زمالِ اوقاف است

بیرِ دُردِ کشِ ما گرچہ نہ دارد زر و زور
خوش عطا بخش و خطا پوش خدائے دارد

قند آمیختہ با گل نہ علاجِ دلِ ماست
بوسئہ چند بیامیز بہ دشنامے چند

(۱۱) شوخی بیان:۔ در کلامِ حافظ "شوخیِ متین" بسیار دل نواز است۔ و از اشعارِ او ظاہر می شود کہ دلے شاد و سرشار و "پُر جوش و خروش" داشت:۔

چوں صوفیاں بحالت و رقص اند در سماع　　ما نیز ہم بہ شعبدہ، دستے بر آورم

(بہ شعبدہ یعنی از راہ بازی و شوخی) ۔ ۵

اے دوست دست حافظ، تعویذِ چشم زخم است
آیا بود، کہ بینم در گردنت حمائل

۵

حافظ از دولتِ عشق تو سلیمانی یافت
یعنی از وصل تو اش نیست بجز باد بہ دست

۵

خونم بخور، کہ ہیچ ملک با چنیں جمال　　از دل نیایدش کہ نویسد گناہِ تو

۵

بیار بادہ بخور زانکہ پیر میکدہ دوش　　بسے حدیثِ غفور و رحیم و رحمن گفت

۵

زدستِ جورِ تو گفتم زشہر خواہم رفت　　بخندہ گفت برو حافظا کہ پائے تو لبست

(۱۳) در اشعارِ خود حافظ عیوبِ "زہادِ ریاکار و پارسایانِ"
خطاکار، و متولیانِ مالِ اوقاف، و واعظانِ شہر، و علمائے دہر، بہ طرزے
بیان کردہ است کہ مقصد ایں پردہ دری، یعنی درستگی اخلاق حاصل
شود، ولے بر دلِ کسے گزندے نرسد۔ شعرائے دیگر ہم تقبیح ریا و مکر کردہ
اند، ولے اسلوبِ حافظ از طرزِ دیگراں بہتر است۔ ۵

مشکلے دارم ز دانشمندِ محفل باز پرس　　توبہ فرمایاں چرا خود توبہ کمتر می کنند

واعظاں کیں جلوہ بر محراب و منبر می کنند — چوں بخلوت می روند آں کار دیگر می کنند

ھ

من از پیرِ مغاں دیدم کرامت ہائے مردانہ — کہ ایں دلق ریائی را بہ جامے در نمی گیرد

(۱۳) در اکثر غزلیاتِ خود، خواجہ نقشۂ مناظرِ موسمِ بہار، بزمِ عشرت، عیدِ نوروز وغیرہ کشیدہ است۔ منظر نگاری یکے از خصوصیاتِ حافظ است۔

(منظرِ موسمِ بہار)

(۱) مید مد صبح و کلہ بستہ سحاب — الصبوح الصبوح یا اصحاب

ھ

(۲) سحر چو بلبل بیدل دمے شدم در باغ
کہ تا چو بلبلِ بیدل کنم علاجِ دماغ

در غزلِ ذیل نقشۂ بزمِ عشرت کشد۔ مطلع است :-

عشق بازی و جوانی و شرابِ لعل فام — مجلسِ انس و حریفِ ہمدم و شُربِ مدام

محاسن لفظی کلام حافظ

(۱) صنائعِ شعری :- یکے از محاسنِ طرزِ بیانِ حافظ این است کہ از استعمالِ صنائع شعری در حُسنِ معنوی نقصے یا عیبے رہ نہ یابد۔ بلکہ خوبئ اصلِ مضمون بیشتر شود :-

ھ

بہارِ عمر خواہ اے دل وگرنہ ایں چمن ہر سال
چو نسریں صد گل آرد بار و چوں بلبل ہزار آید

(در "بلبل و ہزار" صنعتِ ایہام است)

—— :o: ——

ساقیا مے بدہ و غم مخور از دشمن و دوست
که به کامِ دل ما آں بشد و ایں آمد

(در دشمن و دوست، و این و آں، لف و نشر مرتب است)

۵ تا رخت دید ست گل، در باغ، اے سرو رواں
بر تنِ خود، چاک می سازد، ز خجلت، پیرہن

(صنعتِ حسنِ تعلیل)

—— ·<·>·<·>· ——

دی می شد و گفتم صنما عہد بجا آر
گفتا "غلط" اے خواجہ دریں عہد وفا نیست

(صنعت تجنیس)

—— :o: ——

من و بادِ صبا مسکین و سرگرداں و بے حاصل
من از افسونِ چشمِ مست و او از بوئے گیسویت

(صنعت تقسیم)

—— ·<·>·x·<·>· ——

در کعبۂ کوئے تو ہر آنکس که در آید
از قبلۂ ابروئے تو در عین نماز است

(در کعبه، قبله، نماز — صنعت مراعات النظیر است)

—— ·<·>·<·>· ——

زاہد و عجب و نماز و من مستی و نیاز
تا خود اُو را ز میان با کہ عنایت باشد

(تجاہل عارفانہ)

(۲) استعمال تلمیحات :- حافظ در اشعار خود تلمیحات تاریخی، و قرآنی آوردہ است، و جا بجا اشارات بہ مراسم ایران و حکایات عجم ہم کردہ است :-

من ملک بودم و فردوسِ برین جایم بود — آدم آورد، دریں دیر خراب آبادم

(اشارہ بہ قصۂ حضرت آدم علیہ السلام)

الا اے یوسفِ مصری کہ کردت سلطنت مغرور
پدر را باز پرس آخر کجا شد مہر فرزندی

(اشارہ بہ حکایت یوسف علیہ السلام)

شاہِ ترکاں چو پسندید بچاہم انداخت — دستگیر ار نشود دستِ تہمتن چہ کنم

(اشارہ بہ حکایتِ مشہور رستم، مندرجہ شاہ نامۂ فردوسی)

دورِ گردوں گر دو روزے بر مراد ما نگشت
دائما یکساں نماند کار دوراں غم مخور

(اشارہ بہ آیت قرآنی — اِنَّ مَعَ العُسرِ یُسرًا)

ﮦ

حافظ شکایت از غمِ ہجراں چہ می کنی — در ہجر وصل باشد و در ظلمت است نور

ز آتشِ وادیِ ایمن نہ منم خرم و بس — موسیٰ اینجا بامید قبسے می آید
(اشارہ بہ قصۂ حضرت موسیٰ و نور وادیِ ایمن)

یارب مگیرش ارچہ دلِ چوں کبوترم — افگند و کشت و حرمتِ صیدِ حرم نداشت
(تلمیح بہ آیتِ قرآنی — وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا)

(۳) در غزلیات مشکل ردیف را استعمال کردہ است۔ و بوجہ قدرت بر زبان و بیان اشعار نغز گفتہ است:—

روشن از پرتو رویت نظرے نیست کہ نیست
منت خاک درت بر بصرے نیست کہ نیست

دریں غزل "نیست کہ نیست" ردیف است و مشکل است۔

(۴) محاورات خوب در اشعار بہ طرز دل پسند استعمال کردہ است۔

ﮦ

اگرچہ گرد برانگیختی ز ہستیِ من — غبارے از من خاکی بدامنت مفتاد

ﮦ

تو تا بروے من اے نور دیدہ در بستی
دگر جہاں درِ شادی بروے من نکشاد

ﮯ

چہ راہ می زند، این مطربِ مقام شناس — کہ درمیانِ غزل قولِ آشنا آورد

(اگر دبرانگیختن از کسے = تباہ و برباد کردن۔ در بروے کسے بستن = ترک ملاقات کردن۔ راہ زدن = سرائیدن)۔

از آبِ دیدہ بر سرِ آتش نشستہ ام — کو فاش کرد در ہمہ آفاق رازِ من

(بر سرِ آتش نشستن بیقرار شدن)

(۵) در انتخاب و استعمالِ الفاظ، مقابلہ و موازنۂ الفاظ و ترتیب و تنظیم الفاظ حافظؔ از تمام غزل گویانِ ایران گوے سبقت ربودہ است:۔

ﮯ

از پائے فتادیم چو آمد شبِ ہجراں — در درد بماندیم چو از دست دوا رفت

دی گفت طبیب از سرِ حسرت چو مرا دید — ہیہات کہ دردِ تو ز قانونِ شفا رفت

ﮯ

ز مصحفِ رُخِ دلدار آیتے برخواں — کہ آں بیانِ مقاماتِ کشف و کشاف است

ﮯ

ز کفرِ زلفِ تو ہر حلقۂ و آشوبے — ز سحرِ چشمِ تو ہر گوشۂ و محرابے

ﮯ

بجز ایں نکتہ کہ حافظ ز تو ناخشنود است — در سراپائے وجودت ہنرے نیست کہ نیست

ﮯ

جز ایں قدر نتواں گفت در جمال تو عیب — کہ خال مہر و وفا نیست روے زیبا را

ے

اے چنگ فرو بردہ بخونِ دلِ حافظ ۔۔۔ فکرت مگر از غیرتِ قرآن خدا نیست

(۶) مرکبات دل پسند:۔ حافظ چوں قدرت کامل بر زبان دارد بسیار الفاظِ مرکب ساختہ است و در اشعار استعمال کردہ است، تراکیب جدید بر حسنِ کلامِ او اضافہ کردہ است، مسکین یک قبا، صوفیِ ملحد شکل، قانونِ شفا، سخت سست بنیاد، ملازمتِ عیش، حدیثِ سحر فریب، رباطِ دو رخ، عروسِ ہزار داماد، جہانِ سست نہاد، موسمِ ناموس و نام، خسروِ شیریں انداز، جمشید سلیماں آثار، صبحِ روشن دل، چشمِ آلودہ نظر، آبِ خطر ناک وغیرہ۔

عیوب کلام حافظ

(۱) مصنف لطائفِ غیبیہ می نویسد کہ بعض اشعار حافظ بے معنی اند۔

(۲) مصنف موصوف نیز می نگارد کہ اشعار حافظ تعلیم ہوس پرستی می دہند۔ در ثبوتِ ایں بیانِ مصنفِ مذکور اشعار ذیل را پیش می تواں کرد:۔

دہ کہ دُر دانۂ چنیں نازک ۔۔۔ در شبِ تار سُفتنم ہوس است

ے

سرمست با قبائے زر افشاں چو بگذری

یک بوسہ نذرِ حافظِ پشمینہ پوش کن

ے

گرچہ پیرم تو شبے تنگ در آغوشم گیر　　تا سحرگہ ز کنار تو جواں برخیزم

ے

عاشق و رند و نظربازم و می گویم فاش　　تا بدانی کہ بچندیں ہنر آراستہ ام

(۳) مصنّف مذکور نیز دعویٰ کند کہ از بعض اشعار حافظؔ مثلاً آں اشعار کہ دراں مسئلۂ جبر را بیان کردہ است، ثابت شود کہ اُو مبلّغ خیالاتِ اشاعرہ بود۔

(۴) غلط استعمال لفظ:-　ے

بر آ اے صبح روشن دل خدا را　　کہ بس تاریک می بینم شب ہجر

دریں غزل "زجر" و "آجر" وغیرہ قافیہ است، و ہجر، با الفتح قافیۂ آجر نیست۔ و حافظؔ در شعر بالا ہجر بہ ہائے مفتوح استعمال کردہ است (ہجر بہ ہائے مکسور = جدائی۔ و ہجر بہ ہائے مفتوح مصدر یعنی جدائی کردن)۔

در شعر ذیل حافظؔ لفظ "حسب" را بہ فتحِ سین استعمال کردہ است و در معنیٔ موافق، حسب بہ سکونِ سین مستعمل است۔　ے

سیرِ سپہر و دورِ قمر را چہ اختیار　　در گردش اند بر حسبِ اختیار دوست

در شعر ذیل اگر لفظ "نالہ" را بہ اشباع نہ خوانند سکتہ واقع خواہد شد:-

ے

عدو چو تیغ کشد من سپہر بہ بندازم　　کہ تیر ما بہ جز از نالہ و آہے نیست

(۵) غلط استعمال قافیہ :-

صلاح کار کجا و من خراب کجا — بہ بیں تفاوتِ رہ از کجاست تا بہ کجا

در شعرِ بالا قافیۂ "خراب" در مصرع ثانی نہ نوشتہ است، و "تاب" را قافیۂ "خراب" کردہ است۔ ایں قافیہ بسیار سست بلکہ تماماً نادرست است۔

در شعرِ ذیل لفظ "رسید" را قافیۂ "نبید" کردہ است۔

رسید مژدہ کہ آمد بہار و مژدہ رسید — اگر وظیفہ رسد مصرفش گل است و نبید

(۶) بہ قولِ مولانا شبلی خواجہ حافظ نیز مثلِ عمر خیام طرفدار فلسفۂ ابیقوریون است۔

(۷) بہ قولِ سیف پور فاطمی شاہ شجاع پادشاہ شیراز وقتے بر حافظ اعتراض کردہ گفت کہ ابیات ہیچ یک از غزلیاتِ تو بر یک سیاق و منوال نیست، بلکہ بعضے از اشعار تو در تعریف شراب است، برخے راجع بہ تصوّف گفتگو می کند، عدہ در توصیف یار و نگار گاہے از روح صحبت می کنی، زمانے از جسم، گناہ تمجید می نمائی۔ ایں روش کاملاً بر خلاف طریقۂ فصحا و بلغا است۔

حافظ خود دعوی کند کہ اشعار او مخزنِ حکمت و معدن معرفت است :-

شعرِ حافظ ہمہ بیت الغزل معرفت است
آفریں بر نفس دلکش و لطف سخنش

۵

حافظ اگرچہ در سخن خازنِ گنجِ حکمت است
از غمِ روزگارِ دوں طبعِ سخن گزار کو

حافظ ایں ہم بزبانِ خود گوید کہ شعرِ اُو رندانہ است :- ۵

ہمچو حافظ بزعم مدعیاں   شعرِ رندانہ گفتنم ہوس است

پس می تواں گفت کہ خیالِ شاہ شجاع و مولانا شبلی یکسر و تمام تر بے بنیاد نیست۔

عباس اقبال مصنف تاریخ ایران می نویسد :- "مولوی معنوی و حافظ از حیث فصاحت عبارت مقام شعرائے پیشیں را نہ دارند، مولوی چنداں در بند رعایت قواعد فصاحت و جانب لفظ نہ بودہ و حافظ بر خلاف در رعایت ایں جملہ قدرے افراط کردہ و تا حدے گرفتارِ تصنع شدہ است"۔

فال از دیوان حافظ

حافظ را لسان الغیب و ترجمان الاسرار لقب دادہ اند۔ برائے آگاہی از آیندہ از دیوان حافظ فال گیرند و معتقدانِ خواجہ از روحِ پاکِ اُو استعانت می جویند۔ چند فالہا مختصر اً ذکر کنم :-

(۱) چوں حافظ بدار البقا رفت علمائے وقت از نماز گزاردن بر جنازۂ اُو امتناع فرمودند، ولے بہ اصرار چند معتقدان حافظ از

دیوانش استخارہ نمودند، ہمیکہ دیوانش را باز کردند، شعرِ ذیل نظر آنہا را جلب کرد:۔

قدم دریغ مدار از جنازۂ حافظ   کہ گرچہ غرقِ گناہ است، می رود بہ بہشت

از مشاہدۂ این شعر، علما پشیمان شدند، و بر جنازہ اُو نماز گزارند۔

(۲) چون شاہ اسماعیل صفوی ایران را در تحت حکومت آورد بہ قول سیف پور فاطمی، در صدا برآمد کہ اہلِ سنّت را کہ طرفدارِ نفوذِ عثمانی بودند ہلاک کند، و بقاع و مقابر این طائفہ را نیز با خاک برابر کند، درین عمل قبرِ حافظ را نیز خواست کہ مسمار کند، زیرا کہ باور داشت کہ حافظ ہم سُنّی بود، ولے چون بہ قبرِ حافظ رسید از دیوانش فال زد شعرِ ذیل برآمد:۔

حافظ زجان محبِ رسول است و آلِ اُو   بر این سخن گواست خداوند داورم

پس از مشاہدۂ این شعر، سلطان بہ حافظ حسنِ ظن پیدا نمود، ولے ملّا مگس کہ مردے متعصب بود باز سلطان را ترغیب بہ انہدامِ قبرِ خواجہ نمود، سلطان برائے مرتبہ دیگر فالے از حافظ گرفت، شعرِ ذیل برآمد:۔

اے مگس عرصۂ سیمرغ نہ جولانگہِ تست   عرضِ خود می بری و زحمتِ ما می داری

(۳) روزے شاہ طہماسپ صفوی با انگشترے بازی می کرد، دراین ہنگام انگشتر از نظرِ سلطان غائب شد۔ ہر چند کہ جستند نہ یافتند، شاہ دیوانِ حافظ طلب کرد و ازان فالے بگرفت، بیت ذیل آمد:۔

دلے کہ غیب نما است و جامِ جم دارد   زخاتمے کہ دمے گم شود چہ غم دارد

شاہ ازیں فال در حیرت بماند، و دست بر زانو زد، ناگہاں انگشتر
کہ در زیر لباسِ سلطان بود، بزمین اُفتاد۔

(۴) موقعیکہ شاہ عباس ثانی برائے تسخیر آذر بائیجان عزیمت
کرد از دیوانِ حافظ استخارہ نمود، ایں بیت آمد:۔

عراق و فارس گرفتی بہ شعر خود حافظ　　بیا کہ نوبتِ بغداد و وقت تبریز است

(۵) شاہ عباس ثانی غلامے داشت سیاوُش نام، از غیبتِ
حاسدان، سلطان در صدد قتل غلام بر آمد، روزے از دیوانِ حافظ
راجع بہ سیاوُش فالے گرفت ایں شعر بر آمد:۔

شاہ ترکان سخنِ مدعیاں می شنود　　شرمے از مظلمۂ خون سیاوُشش باد

(۶) مؤلف لطائف غیبیہ گوید کہ در احمد آباد گجرات اتفاق ملاقات
با جوانے موسوم بہ کنعاں بیگ اُفتاد۔ ایں شخص برادرے داشت یوسف
نام کہ در قشونِ گجرات مشغولِ خدمت بود، در آں ایام خبر مرگ یوسف،
کنعاں بیگ را محزون و ملول کردہ بود، خواست کہ از حقیقت مستحضر
گردد۔ من از حافظ فالے گرفتم اشعر ذیل آمد:۔

یوسفِ گم گشتہ باز آید بہ کنعاں غم مخور　　کلبہ احزاں شود روزے گلستاں غم مخور

پس از چند روز یوسف بہ سلامت رسید۔

(۷) روزے یکے از غلامانِ آزاد خاں افغان، در موقع تسلّط
بر شیراز، کہ فتح علی نام داشت، لباس سبز و قبائے زر لفت پوشیدہ
بزیارت مزارِ خواجہ رفت، دیوان خواجہ را بر داشت، از آں فالے

گرفت ایں بیت آمد :-
سر مست با قبائے زرافشاں چو بگذری   یک بوسہ نذر حافظ پشمینہ پوش کن
فتح علی از سرِ استہزا گفت "پیر مرد یک بوسہ کم است، من دو
بوسہ می دہم" ولے بہ گفتۂ خود عمل نہ نمود و برفت، ہفتہ دیگر باز فتح علی
برائے تفریح بہ حافظیہ رفت۔ دیوانِ حافظ را گرفتہ فالے زد، ایں شعر
مشاہدہ اُفتاد :-
گفتہ بودی کہ شوی مست و دو بوسم بدہی
وعدہ از حد بشد و ما نہ دو، دیدیم، نہ یک
فتح علی بہ خندہ اُفتاد و باز از راہ مسخریہ گفت، دو بوسہ چیست؟
سہ بوسہ دہم۔ بیا و بگیر۔ لیکن باز وعدہ خود وفا نکرد و برفت۔ چندے
بعد برائے دفعۂ ثالث بہ زیارتِ مزار حافظ رفت، دیوانش را بکشود،
مشاہدہ کرد :-
سہ بوسہ کز دو لبت کردۂ حوالۂ من   اگر ادا نہ کنی، قرض دارِ من باشی
فتح علی دیگر طاقت نیاورد و قبرِ خواجہ را چند بار بوسہ داد۔
(۸) ہمایوں پسر بابر بادشاہ معتقد خواجہ بود، واکثر از دیوانِ او
فال گرفت، چوں از ایران با قشونِ بسیار بہ ہندوستان مراجعت نمود،
واز دیوانِ حافظ فال زد ایں بیت آمد :-
عزیز مصر بہ رغم برادرانِ غیور   ز قعرِ چاہ بر آمد بر اوجِ ماہ رسید
آخر کار بعد از جنگ بسیار بر ہندوستان حاکم شد۔

(۹) والدۂ یکے از شاگردانِ مؤلفِ تذکرۂ حسینی، مرزا بدیع خاں نامی سخت بیمار بود، روزے از دیوانِ حافظ فال زد این بیت برآمد:-

بر لبِ بحرِ فنا منتظرم اے ساقی فرصتے داں کہ زلب تا بدہاں این ہمہ نیست

آں مریضہ جان سلامت نبرد۔

(۱۰) محمد رضا سنبھلی شاگردِ خود بنیاد خاں را بسیار عزیز داشت، وقتے چوں بنیاد خاں بیمار شد، محمد رضا از دیوانِ حافظ فال گرفت، ایں شعر برآمد:-

ما چو داریم دل و دیدہ بہ طوفان بلا گو بیا سیل و غم و خانہ ز بنیاد بہ بر

بروز دیگر بنیاد خاں ازیں دارِ فانی کوچ کرد۔

(۱۱) برادرِ شخصے از مدّتِ مدید در بند بود، و ہیچ صورت و اُمید رہائی اُو نہ بود۔ بہ مؤلف تذکرہ حسینی آمد و درخواست نمود کہ لنسبت بہ برادرِ اُو از دیوانِ حافظ فال گیرد۔ بہ التماسِ آں مرد ایں مصرع در خیالِ مؤلفِ مذکور آمد:-

کہ دم ہمت ما کرد ز بند آزادت

ہماں روز برادرِ شش را از قید رہا کردند۔

(۱۲) صاحب سفینۃ الاولیا می نویسد:-

جہاں گیر بادشاہ کہ در ایّامِ شاہزادگی بہ سبب آزادگی والدِ خود جدا شدہ در الہ آبادمی بودند و تردد داشتند در اینکہ بملازمت پدرِ عالی قدر بروند یا نہ دیوانِ حافظ را طلب نمودہ فال کشادند، ایں فال

برآمد:-

چرا نہ در پئے عزمِ دیارِ خود باشم | چرا نہ خاکِ رہ کوئے یارِ خود باشم
غمِ غریبی و غربت چو بر نمی تابم | بشہرِ خود روم و شہریارِ خود باشم
زمحرمانِ سراپردۂ وصال شوم | زبندگانِ خداوندگارِ خود باشم

بموجب ایں فال روانہ شدہ بملازمت الیشان مشرف گشتند۔

اقوال حافظ

حافظ در اشعارِ خود مختلف نکاتِ اخلاق و تصوف و شریعت را بہ طرزِ احسن نگاشتہ است۔ بعض کلمات او درج ذیل کنم تا واقفیتے از مشاہداتِ او حاصل شود۔

(۱) عجز و نیاز بہترین وسیلۂ نجات است:-

زاہد غرور داشت سلامت نبرد راہ | رند از رہِ نیاز بہ دار السلام رفت

(۲) رنج و راحت، گل و خار، غم و شادی، بہم و توام اند۔

حافظ از بادِ خزاں در چمنِ دہر مرنج | فکرِ معقول بفرما گلِ بے خار کجا ست

(۳) مالِ وقف خوردن از بادہ خوردن بدتر است:-

فقیہ مدرسہ دی مست بود و فتویٰ داد
کہ مے حرام ولے بہ ز مالِ اوقاف است

(۴) قفسِ عنصری، و ایں جسمِ خاکی، برائے روح قیدِ سخت است:-

حجابِ چہرۂ جاں می شود غبارِ تنم | خوشا دمیکہ ازیں چہرہ پردہ برفگنم
چنیں قفس نہ سزائے منِ خوش الحان است | روم بہ گلشنِ رضواں کہ مرغِ آں چمنم

۵

حافظا خلد بریں خانۂ موروث من است　　اندریں منزل ویرانہ نشیمن چہ کنم

(۵) در دلِ عشاق جائے چیزے دیگر سوائے معشوق نیست، عارفاں از ماسوای اللہ دست بکشند:-

در ضمیر ما نمی گنجد بغیر از دوست کس　　ہر دو عالم را بہ دشمن دہ کہ ما را دوست بس

(٦) علم برداران مذہب پُر از مکر و ریا و فریب و دغا اند:-

مے خور کہ شیخ و حافظ و مفتی و محتسب
چوں نیک بنگری ہمہ تزویر می کنند

(۷) در مختلف منازلِ حیات بسیار کارہا کنیم کہ تقاضائے سِن و سال باشد، پس با خطا کاران سختی روا نیست:- ۵

حافظ چہ شد از عاشق و رنداست و نظر باز
بس طور عجب لازم ایام شباب است

(۸) شاہد پرستی از شاہ پرستی بہتر است:-

زاہد شہر چو مہر ملک و شحنہ گزید　　من اگر مہر نگارے بگزینم چہ شود

(۹) در عدل و انصاف برائے بادشاہاں از طاعت و عبادت زاہدانہ بہتر است:-

شاہ را بہ بود از طاعت صد سالہ زُہد　　قدر یک ساعت عمرے کہ در و داد کند

(۱۰) ترک خودنمائی و خودستائی بہترین پرہیزگاری است:-

ایں تقوی ام بس است کہ چوں زاہدان شہر　　نازو کرشمہ بر سر منبر نہ می کنم

(۱۱) جلوۂ خدا از چشم دل تواں دید نہ از چشم جہاں بیں:—

دیدن روئے ترا دیدۂ جاں می باید　　ویں کجا مرتبہ چشمِ جہاں بین من است

(۱۲) از اثر عشق کلام شاعر پُر جوش و پُر زور شود:—

تا مرا عشق تو تعلیم سخن گفتن کرد　　خلق را ورد زباں مدحت و تحسین من است

؂

آنکہ در طرز غزل نکتہ بہ حافظ آموخت　　یار شیریں سخن نادرہ گفتار من است

(۱۳) ارباب ہمّت طلب مدد نکنند:—

دل خستۂ من گرش ہمتے است　　نخواہد ز سنگیں دلاں مومیائی

(۱۴) اگر درویش را اطمینانِ قلب و دلِ شادماں حاصل بود، حاجتِ دولت نیست:—

دریں بازار اگر سود است با درویش خرسند است

خدایا منعمم گرداں، بدرویشی و خرسندی

(۱۵) دولت و شوکتِ دنیا عارضی است:—

شکوۂ سلطنت و حکم کے ثباتے داشت　　ز تخت جم سخنے ماند و افسر کے

(۱۶) زمانہ سفلہ پرور است، وقدر دانی اہل فضل نہ کند:— ؂

از حشمت اہلِ جہل بکیواں رسیدہ ماند　　جز آہِ اہلِ فضل بکیواں نہ می رسد

؂

آسماں کشتیِ اربابِ ہُنر می شکند　　تکیہ آں بہ کہ بریں بحر معلّق نہ کنیم

؂

اگر شاعر بخواند شعر چوں آب　　کہ دل را زو فزاید روشنائی

نہ بخشندش چوے از بخل و امساک ‏ اگر خود فی المثل باشد سنائی

ؔ

از دست برد جور زماں اہل فضل را ‏ این غصہ بسکہ دست سوئے جاں می رسد

ؔ

ارغواں ساز فلک رہزنِ اہل ہنر است ‏ چوں ازیں غصہ ننالیم و چرا نخروشیم

ؔ

سبب مپرس کہ چرخ از چہ سفلہ پرور شد ‏ کہ کام بخشئی اُو را بہانہ بے سببی است

ؔ

ابلہاں را ہمہ شربت ز گلاب و قند است ‏ قوت دانا ہمہ از خونِ جگر می بینم

اسپ تازی شدہ مجروح بزیر پالاں ‏ طوق زریں ہمہ در گردنِ خر می بینم

(۱۷) بغیر از عمل و سعی، و جد و جہد اُمید نفعے با خبرے داشتن نامناسب است و موجب حرمانِ اتم۔

ؔ

حافظ خام طمع شرمے ازیں قصہ بدار ‏ عملت چیست کہ مزدش دو جہاں میخواہی

ؔ

حافظ ہر آنکہ عشق نہ ورزید و وصل خواست

احرام طوف کعبۂ دل بے وضو بہ بست

(۱۸) چیزے غیر ازاں کہ برائیش کوشش بکن حاصل نہ شود:۔

لیس للانسان الّا ما سعیٰ ؔ

دہقان سالخوردہ چہ خوش گفت با پسر ‏ کاے نور چشم من بجز از کشتہ ندروی

(۱۹) بدگوئی و عیب جوئی بدترین گناه است:۔

ما نگوئیم بد و میل بہ ناحق نکنیم جامۂ کس سیہ و دلق خود ازرق نکنیم

عیب درویش و تونگر بہ کم و بیش بداست کار بد مصلحت آنست کہ مطلق نکنیم

(۲۰) در راہِ طریقت توکل و تکیہ بر فضلِ خدا باید نہ بر ریاضت و عبادت:۔

تکیہ بر تقویٰ و دانش در طریقت کافریست راہرو گرصد ہنر دارد توکّل بایدش

بہ جد و جہد چو کارے نمی رود از پیش بکردگار رہا کردہ بہ مصالح خویش

(۲۱) رنج و راحت و غم و مسرت جہان گذران است، و قابل توجہ خردمندان و عاقبت اندیشاں نیست:۔

چہ جائے شکر و شکایت ز نقش نیک و بد است

کہ کس ہمیشہ گرفتارِ غم نہ خواہد ماند

(۲۲) از خوابِ غفلت بیدار شدن باید:۔

کارواں رفت و تو در راہ کمین گاہ بخواب وہ کہ بس بے خبر از غلغلِ بانگِ جرسی

(۲۳) طالبِ حقیقی اگر سعی و کوشش کند لاجرم بہ مقصود خود خواہد رسید۔ چیزے درین عالم ناممکن الحصول نیست:۔

طالب لعل و گہر نیست و گرنہ خورشید ہمچناں در عمل معدن و کانست کہ بود

(۲۴) آنانکہ تقلید دیگراں کنند صلاحیتِ خودِ شاں را نیز ضائع کنند۔ از تقلید کورانہ فائدہ حاصل نہ شود:۔

گشت بیمار کہ چوں چشم تو گردد نرگس　　شیوۂ آں نشدش حاصل و بیمار بماند

(۲۵) در نقل و اصلِ شئے بسیار فرق است :-

نہ ہر کہ چہرہ برافروخت دلبری داند　　نہ ہر کہ آئنہ سازد سکندری داند

معتقدات حافظ

(فلسفۂ خواجہ حافظ)

چند اشعار از افکار عالیۂ حافظ درج ذیل کنم :-

(۱) "خوبی برائے خوبی" و "نیکی برائے نیکی" اعتقاد حافظ است

در اعتقادِ حافظ عبادت و طاعت برائے حصولِ ثواب و نعمتِ بہشت، دلیل بے بصری و دناءتِ طبیعت است، خداوندِ کریم و دانا اجرِ اعمالِ حسنہ خود خواہد داد۔

تو بندگی چو گدایاں بہ شرطِ مُزد مکن　　کہ خواجہ خود روشِ بندہ پروری داند

(۲) در عقیدۂ حافظ، اسرارِ موجودات، رموزِ کائنات از حیطۂ علمِ انسان بیرون است، ہستیٔ ما معمہ ایست لاینحل :-

وجود ما معمائیست حافظ　　کہ تحقیقش فسون است و فسانہ

برو اے زاہد خود بیں کہ ز چشم من و تو　　رازِ ایں پردہ نہان است و نہاں خواہد بود

ه

نہ شوی واقفِ یک نکتہ اسرارِ وجود گر تو سرگشتہ شوی دائرہ دوراں را

ه

در کارخانۂ کہ رہِ عقل و علم نیست وہم ضعیف رائے فضولی چرا کند

ه

ز سرِ غیب کس آگاہ نیست قصہ مخواں کدام محرمِ دل رہ دریں حرم دارد

(۳) ہرچہ خدا کند برائے خیر ما کند، و او حکیم و علیم است:۔

دلبر آسائش ما مصلحت وقت نہ دید ورنہ از جانب ما دل نگرانی دانست

(۴) علمِ اسرارِ کائنات، کما حقہٗ، ناممکن است، در مدرسہ و خانقاہ، از درس و تدریس، حل ایں معمائتواں شد۔ ممکن است کہ از کشف و مجاہدہ، و ریاضت و مراقبہ، یا تعلیمِ پیرِ طریقت و اُستادِ عشق و معرفت، واقفیتے حاصل شود:۔

واعظ ما، بوئے حق نشنید، بشنو ایں سخن
در حضورش نیز می گویم، نہ غیبت می کنم

ه

حلاج بر سر دار، ایں نکتہ خوش سراید از شافعی مپرسید امثالِ ایں مسائل

ه

رازِ درون پردہ ز رندانِ مست پرس
کیں حال نیست صوفیٔ عالی مقام را

ﮧ
اے کہ از دفترِ عقل آیتِ عشق آموزی ترسم این نکتہ بہ تحقیق، ندانی دانست

ﮧ
مشکلِ عشق، نہ در حوصلۂ دانشِ ماست حلِّ این نکتہ، بدین فکرِ خطا نتواں کرد

(۵) عقیدۂ حافظ است کہ برائے قبولِ فیض، استعدادِ فطرت و طبیعت، لازم است، نااہل از تعلیم و تلقین بہرہ نہ برد، نیز برین عقیدہ است کہ فیضِ فطرت عام است، ولے مادہ کہ قبولِ فیض کند، نادر و کمیاب است:۔ مصرع

سبزہ بر سنگ نہ روید چہ کنہ باراں را

محرومیٔ ما، از فیضِ فطرت، از وجہ نااہلیٔ ماست:۔

ہرچہ ہست از قامتِ ناسازیِ ہنگامِ ماست
ورنہ تشریفِ تو بر بالائے کس کوتاہ نیست

برائے استفادہ، استعداد و صلاحیتِ فطرت ضروری است:۔

ز روئے دوست دلِ دشمناں چہ دریابد چراغِ مردہ کجا، شمعِ آفتاب کجا

طینتِ بد از فیضِ قدرت، فائدۂ حاصل نہ می کند:۔

گوہرِ پاک بباید کہ شود قابلِ فیض ورنہ ہر سنگ و گلے لؤلؤ و مرجان نشود

گرجاں بدہد سنگِ سیہ لعل نگردد با طینتِ اصلی چہ کند، بدگہر افتاد

نہادِ نیک در عقیدہ حافظ رازِ سروریِ سرمدی است:۔ ﮧ

حافظا نہادِ نیک تو کامت بر آورد جانہا فدائے مردمِ نیکو نہاد باد

(۶) عقیدہ حافظ است کہ از تائیدِ غیبی و مرحمتِ ایزدی کارہائیکہ

دیگراں کردہ اند، ما ہم می تواں کرد۔

فیض روح القدس ار باز، مدد فرماید — دیگراں ہم بکنند، آنچہ مسیحا می کرد

(۷) حیاتِ جاودانی از سخاوت و کرم حاصل شود:—

سروش عالم غیبم اشارتے خوش داد — کہ جز نکوئیِ اہل کرم نہ خواہد ماند

(۸) ریا ممنوع است خواہ در امرِ دنیا باشد یا کارِ دین۔ در اعمالِ شریعت، زرق و ریا ثبوتِ جہل است، خدا دانا و بینا است، اعمالِ ریائی، نزد آں علام الغیوب بجوے نہ می ارزد۔

قلب اندود کہ حافظ بہ اُو خرج نہ شد

کہ مُعامل بہ ہمہ عیبِ نہاں، بینا بود

حافظ ریا کاری زاہد را از شراب خواری داند:—

بادہ نوشی کہ درو ہیچ ریائے نبود — بہتر از زہد فروشی کہ درو روے و ریاست

۵

ریا حلال شمارند و جامِ بادہ حرام — زہے طریقت و ملت، زہے شریعت و کیش

۵

ترسم کہ صرفہ نبرد روزِ باز خواست — نانِ حلال شیخ، زآبِ حرام ما

(۹) گرچہ از اکثر اشعار حافظ ظاہر می شود کہ اُو انسان را در اعمال او مجبور داند ولے خود مسلکِ حافظ "امر بین الامرین" است، عقیدہ دارد کہ اگرچہ نتیجہ کار در دستِ ما نیست ولے ما را برائے حصولِ مقاصدِ خویش جد و جہد باید کرد، و نتیجہ را بہ خدا باید گزاشت۔

عقیدۂ اہل سنت و جماعت ہمین است ۔ لا جبر و لا قدر ولکن امر بین الامرین ۔

ؔ

آنچہ سعی است من اندر طلبت بنمودم — این قدر ہست کہ تغئیر قضا نتوان کرد

ؔ

گرچہ وصالش نہ بکوشش دہند — ہر قدر اے دل کہ توانی بکوش

ؔ

قومے بہ جد و جہد گرفتند وصل دوست — قومے دگر حوالہ بہ تقدیر می کنند

(۱۰) عقیدہ حافظ است کہ بعض انسان فطرتاً سعید او باشد وبعض شقی ۔

ؔ

ز قسمت ازلی چہرۂ سیہ بختاں — بہ شست و شوئے نگردد سفید این مثل است

مکن بہ چشم حقارت نگاہ بر من مست — کہ نیست معصیت و زہد بے مشیت او

ؔ

در کوئے نیک نامی مارا گزر نہ دادند — گر تو نمی پسندی تغئیر کن قضا را

ؔ

فیض ازل بہ زور و زر ار آمدے بدست — آب خضر نصیبۂ اسکندر آمدے

(۱۱) مسلمان، حاجت خود بہ کسے دیگر سوائے خدا نبرد ۔ ؔ

خدا را رحمے اے منعم کہ درویش سر کویت — در دیگر نمی داند، رہ دیگر نمی گیرد

(۱۲) از محبت باغرض، فائدہ حاصل نہ شود ۔

هر آنکه عشق تو ورزید و وصل خواست احرامِ طوفِ کعبۂ دل، بے وضو بہ بست

(۱۳) تعلق با اسباب عالم موجب زحمات و آلام است، صرف برائے آزادگاں ممکن است کہ جور و جفائے دوراں را برداشت کنند، دیگراں تابِ تحملِ بلاہائے آسمانی نہ دارند:۔

نہ ہر درخت تحمل کند جفائے خزاں غلام ہمتِ سروم کہ ایں قدم دارد

؎

زیر بارند درختاں کہ تعلق دارند اے خوشا سرو کہ از بندِ غم آزاد آمد

(۱۴) در عقیدہ حافظ ہر کہ در عشق جان دہد نام او ہمیشہ در تاریخ عالم زندہ خواہد ماند۔ گویا از فنا فی اللہ، شدن درجۂ بقا باللہ حاصل گردد۔

در حدیث است:۔ ان اولیاء اللہ لا یموتون بل ینتقلون من دار الیٰ دار۔ یعنی عشاق خدا نہ می میرند، بل نقل مقام کنند۔

؎

ہرگز نہ میرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق
ثبت است بہ جریدۂ عالم دوام ما

(۱۵) در عقیدہ حافظ انسان را زندگی سادہ، با قلیل ترین سامان دُنیوی بسر باید کرد،

ہر کرا خواب گہ آخر بہ دو مشتے خاک است
گو چہ حاجت کہ بر افلاک کشی ایواں را

ازیں رباطِ دو در، چوں ضرورت است رحیل
رواقِ طاقِ معیشت، چہ سر بلند و چہ پست

از زبانِ سوسن این آوازہ ام آمد بگوش
کاندریں دیرِ کہن کارِ سبکساراں خوش است

(۱۶) در عقیدۂ حافظ قناعت و آزادی از شاہنشاہی بہتر است:—

ملکِ آزادگی و کنجِ قناعت گنجیست
کہ بہ شمشیر میسر نہ شود سلطاں را

(۱۷) اربابِ نظر قدر دانِ ہنر اند، بہ صورتِ ظاہری فریفتہ نہ شوند:—

روندگانِ طریقت بہ نیم جو نہ خرند
قبائے اطلسِ آنکس کہ از ہنر عاری است

(۱۸) انجامِ غرور تباہی و بربادی است:—

حباب را چو فتد بادِ نخوت اندر سر
کلاہ داریش اندر سرِ سراب رود

(۱۹) حافظ معتقد است کہ بہ منزلِ مقصود رسیدن بے مددِ رہنمائے، یا کرمِ خدا محال است:—

تو دستگیر شو اے خضرِ پے خجستہ کہ من
پیادہ می روم و ہمرہاں سوار اند

(۲۰) ملائک از جذبۂ محبت بے بہرہ اند، ایں حسنِ لطیف صرف انسان را حاصل است:—

معمارہ وجود ارنہ زدے رنگ تو از عشق
در آبِ محبت گِلِ آدم نہ سرشتے

ص

جلوہ کرد رُخت دید ملک عشق نداشت عین آتش شد ازیں غیرت و بر آدم زد

(۲۱) برائے حصولِ عقل و دانش ضرورت علم اکتسابی نیست:-

نگارِ من کہ بہ مکتب نرفت و خط نہ نوشت بہ غمزہ مسئلہ آموز صد مدرس شد

(۲۲) قلب انسان در وسعت و بزرگی از ہر دو جہان بیش است:-

سالہا دل طلب جام جم از ما می کرد آنچہ خود داشت ز بیگانہ تمنا می کرد

گوہرے کز صدف کون و مکاں بیرون بود طلب از گم شدگانِ لبِ دریا می کرد

(۲۳) پیش خداوند کریم و حکیم و علیم اظہار احتیاج نیست:-

ارباب حاجتیم و زبانِ سوال نیست در حضرتِ کریم تمنا چہ حاجت است

ص

جام جہاں نماست ضمیرِ منیر دوست اظہار احتیاج خود آنجا چہ حاجت است

(۲۴) دعائے مفلساں و مستمنداں ردِّ بلا کند:-

بلا گردانِ جان و دل دعائے مستمندان است کہ بیند خیر ازاں خرمن کہ ننگ از خوشہ چیں دارد

(۲۵) ہر کارِ حکیم مطلق صحیح و درست باشد:-

پسر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت آفریں بر نظرِ پاک خطا پوشش باد

(۲۶) آرام رسانِ خلق محبوب خلق شود:-

آرام و خواب خلق جہاں را سبب توئی زاں شد کنار دیدۂ دل تکیہ گاہِ تو

(۲۷) بہترین مصرفِ حیاتِ ما این است کہ آنرا برائے محبوب نثار کنیم:-

گر نثار خدم یار گرامی نہ کنم جوہرِ جاں بچہ کار دگرم باز آید

(۲۸) گناه بنده از عفو و کرم خداوند کم است:۔

ہست امیدم کہ علی الرغمِ عدو روزِ جزا — فیضِ عفوش نہ نہد بار گنہ بر دوشم

(۲۹) ہر کہ ناتواں را بیازارد، آخر کار از پا در آید:۔

بس تجربہ کردیم دریں دیرِ مکافات — با دُرد کشاں ہر کہ در افتاد بر افتاد

(۳۰) اسرارِ شریعت صرف اربابِ طریقت می دانند علمائے ظاہر را ازاں واقفیتے نیست:۔

شرحِ مجموعۂ گل مرغِ سحر داند و بس — نہ کہ ہر کو ورقے خواند، معانی دانست

اشعارِ عرفانی حافظ

بر حافظ جذبۂ عشق مستولی بود، ولے ایں عشق بہ قولِ سیف پور فاطمی زمینی و مجازی نبود، بلکہ آسمانی و روحانی بود، نائرہ عشقِ حقیقی دائرۂ حسیاتِ حافظ را اضافہ کردہ بود، اشعارِ عاشقانہ گوید، مسائلِ معرفت و رموزِ تصوف را در طرزِ عاشقانہ می نویسد۔ بیشتر ابیاتش منادیِ حقیقت است۔ می نویسد کہ:۔

(۱) فرقِ مذاہب، و اختلافاتِ ظاہری، از نادانی باشد، صوفیائے کرام باور دارند کہ چیزے غیر از "معبودِ حقیقی" وجودِ "اصلی" نہ دارد، پس در عقیدۂ شاں عبادتِ ہر "معبود"، عبادتِ آں "معبودِ حقیقی" است، معبود ہماں است، در خرابات باشد یا در خانقاہ، در مسجد باشد یا در کلیسا:۔

در عشق خانقاہ و خرابات شرط نیست — ہر جا کہ ہست پرتوِ روئے حبیب ہست

فَاَیْنَمَا تُوَلُّوْا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰه

ے

جنگ ہفتاد و دو ملت ہمہ را عذر بنہ　　چوں ندیدند حقیقت، رہِ افسانہ زدند

حافظ می گوید کہ "مطلوب حقیقی" در ہمہ جا و در ہمہ وقت یکے است،

ہمہ کس طالب یار اند، چہ ہشیار، چہ مست　　ہمہ جا خانۂ عشق است، چہ مسجد، چہ کنشت

خدا را در ہر گوشۂ زمین زیر ایں آسمان ہر کسے بہ عبارتِ خود می نامد۔ و بہ طریقۂ خاصِ خود پرستش می کند:۔

غرض ز مسجد و میخانہ ام وصال شماست　　جُز ایں خیال ندارم، خدا گواہِ من است

حافظ از عشقے کہ نسبت بہ حقیقت و یکروئی داشت ہر گونہ خلاف و نفاق را نکوہش می کرد۔ و بہ خصوص از ستیزگی ہائے فشری و اختلاف ظاہری در عذاب بود۔

(۲) صوفیائے کرام عقیدہ دارند کہ انسان در حقیقت پرتو انوارِ الٰہی است، خواجہ بہ ہماں عقیدہ اشارہ کند و گوید:۔

تا "نفختُ فیہِ مِن رُوحی" شنیدم شد یقیں　　بر من ایں معنی کہ من زانِ وَیَم وے زانِ ماست

جلوۂ محبوبِ حقیقی، در نظرِ صوفی و سالک، در ہر ذرۂ کائنات ضَو افگن است:۔

ے

عکس روئے تو چو در آئینۂ جام افتاد　　عارف از پرتوِ مے در طمعِ خام افتاد

"انسان" مظہرِ جمالِ ایزدی است، و یک مختصر نمونۂ شانِ شاہنشاہی او:۔

ے

نظرے کرد کہ بیند بہ جہاں صورتِ خویش　　خیمہ در مزرعۂ آب و گلِ آدم زد

؎

مرا بہ کارِ جہاں ہرگز التفات نبود ‌ ‌ ‌ رُخِ تو در نظرِ من چنیں خوشش آراست

(۳) در راہ عشق و معرفت ضرورتِ راہ نما و راہ دان است، بغیر از مددِ ہادی دشوار است کہ کسے بہ منزلِ مقصود برسد، خواجہ این مسئلہ تصوف را بہ طرزِ عاشقانۂ خاصِ خود واضح کند۔ ؎

مدد از خاطرِ رنداں طلب، اے دل، ورنہ ‌ ‌ ‌ کار صعب است، مبادا کہ خطائے بکنم

بغیر از مددِ ہادیِ راہ، و متابعتش، طے منازلِ محبت و معرفت محال است:۔ ؎

زاہد ار راہ بہ رندی نبرد معذور است ‌ ‌ ‌ عشق کاریست کہ موقوفِ ہدایت باشد

در شعرِ ذیل مرتبۂ ہادیانِ حقیقی بیان کند و از وشاں ہمت خواہد:۔ ؎

آنانکہ خاک را بنظر کیمیا کنند ‌ ‌ ‌ آیا بود کہ گوشۂ چشمے بما کنند

پیرویِ ہادیِ مُرشد در راہ طریقت ضروری است، مسافرِ این راہِ پُر پیچ، بغیر از رہنمائی رہبرے کامل، نتواند کہ بہ منزل برسد۔ ؎

اے دلیلِ دلِ گم گشتہ، خدارا مددے ‌ ‌ ‌ کہ غریب ار نبرد رہ، بدلالت برود

؎

گذار بر ظلمات است، خضرِ راہے کو ‌ ‌ ‌ مباد کآتشِ محرومی، آبِ ما ببرد

(۴) دلِ اولیاء اللہ از روزِ ازل منور است، و پُر از جلوۂ جمالِ حُسنِ مطلق۔ ؎

گفتم ایں جامِ جہاں بیں، بتو کے داد حکیم　　گفت آں روز کہ ایں گنبدِ مینا می کرد

(۵) وصلِ محبوبِ حقیقی، از صحبتِ عاشقانِ الٰہی حاصل شود:۔

بیا کہ چارۂ ذوقِ حضور، و نظمِ اُمور　　بہ فیضِ بخششِ اہلِ نظر، توانی کرد

ے

گدائیِ درِ میخانہ طرفہ اکسیر است　　گر ایں عمل بکنی خاک زر توانی کرد

(۶) رُوحِ عبادت، عشق و محبّت است، عملے و طاعتے کہ خالی از عشق است بے سُود و بے کار است، ے

ثوابِ روزہ و حج و قبول آں کس بُرد　　کہ خاکِ میکدۂ عشق را زیارت کرد

ے

خوشا نماز و نیازِ کسے، کہ از سرِ درد　　بہ آبِ دیدہ، و خونِ جگر طہارت کرد

(۷) مقصودِ عبادت، نزدِ صاحبانِ معرفت، وحصولِ رضائے محبوب است، نہ باغِ بہشت۔ ے

برو اے زاہد و دعوت نکنم سوئے بہشت　　کہ خدا در ازل از بہرِ بہشتم نہ سرشت

(۸) عشق باعثِ خلقتِ عالم است، و جذبۂ عشق ازلی و ابدی است:۔ ے

نبود رنگِ دُو عالم کہ نقشِ اُلفت بود　　زمانہ طرحِ محبّت، نہ ایں زماں انداخت

(۹) ہر کہ "فنا فی اللہ"، نہ شد ثمرے از شجرِ حیات خود نہ چید۔ ے

یک جو از خرمنِ ہستی نتواند برداشت

ہر کہ در راہِ فنا در رہِ حق دانہ نہ کاشت

(۱۰) برائے حصولِ خدا ترکِ خودی شرط است، تا مُرید خود را فراموش کند۔ آں "وجودِ مطلق" را نہ شناسد۔

تو کز سرائے طبیعت، نہ می روی بیرون کجا بکوئے حقیقت، گزر توانی کرد

گفتا کہ کے بہ بخشی بر جانِ ناتوانم گُفت آں زماں کہ نبود جاں درمیانہ حائل

میانِ عاشق و معشوق، ہیچ حائل نیست تو خود حجاب خودی حافظ، از میاں برخیز

(۱۱) از ریاضت و مجاہدہ کمالات بے پایان حاصل شود عقیدۂ بندہ است کہ ہیچ عملِ شریعت یا طریقت را بغیر از مشقِ ریاضت بہ طرزِ احسن کردن، ممکن نیست:—

دلا ز نورِ ریاضت گر آگہی یابی چو شمع خندہ زناں، ترک سر توانی کرد

گر ایں نصیحتِ شاہانہ بشنوی حافظ بہ شاہراہِ طریقت گذر توانی کرد

(۱۲) ہر کس بہ قدر دانش و ادراک خود، خدا را می شناسد، کُنہ ذاتش را کما حقہٗ، دانستن دشوار است۔ مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ:—

تُرا، چنانکہ توئی، ہر نظر کجا بیند بہ قدر بینش خود، ہر کسے کند ادراک

(۱۳) برائے دیدن جلوۂ آں حُسنِ پاک چشمِ پاک باید، ہر دیدہ قوتِ دیدارِ جلوہ ہائے آں جمالِ معصوم نہ دارد۔

رُویش بہ چشمِ پاک تواں دید، چوں ہلال

ہر دیدہ جائے جلوۂ آں ماہ پارہ نیست

(۱۴) در عقیدهٔ صوفیائے کرام، مسرتِ حقیقی از ترکِ تعلقاتِ دُنیوی حاصل شود:-

ع

غلامِ ہمتِ آنم کہ زیرِ چرخِ کبود ز ہر چہ رنگِ تعلق پذیرد آزاد است

(۱۵) خواجہ حافظ می گوید کہ شاہ راہِ "طریقت" راہی را بہ منزلِ مقصود برد، و دریں صراطِ مستقیم کسے را خوفِ گمراہی نیست، منازلِ دشوار کہ در راہِ سالک آید برائے خیر اوست۔

ع

در "طریقت" ہر چہ پیشِ سالک آید خیر اوست

در "صراط المستقیم" اے دل کسے گمراہ نیست

(۱۶) در اعتقادِ صوفیائے کرام دلِ انسان "بیت اللہ" است۔ کعبۂ اصلی قلبِ انسان است۔ قولِ عارفین است کہ اگر خدا را می جوئی در خانۂ دل خود جو نہ در خانۂ کعبہ۔

ع

احرام چہ بندیم کہ آں قبلہ نہ ایں جاست در سعی چہ کوشیم کہ از مروہ صفا رفت

نصائحِ حافظ

یا

(فلسفۂ اخلاقِ حافظ)

دیوانِ حافظ شیرازی گنجینۂ نصائح و حکمتِ علمی و عملی است، سخنے چند راجع بہ نصائحِ حافظ بہ عرض می رسانم:-

(۱) حافظ اگرچہ گوشہ نشینی را دوست داشت، تنبلی و عقب ماندن از امثال و اقرانِ را ناپسند شمرد، او مردمان را در انجام امور عادی ترغیب بہ پیش روی نماید۔ و بر ۓ، ہمت افزائی مردمانِ عامل گوید:۔ ؎

زخوفِ بادیہ، دل بد مکن، ببند احرام
کہ مردِ راہ نیندیشد، از نشیب و فراز

؎

در بیاباں گر بشوقِ کعبہ خواہی زد قدم
سرزنشہا گر کند خارِ مغیلاں، غم مخور

(۲) ناز، بر نسبتِ آبا ر یا کارہائے نمایانِ اجداد، مکن، برائے عزیزِ جہاں کسبِ کمال کن:۔

تاجِ شاہی طلبی، گوہرِ ذاتی بنما
ور خود از گوہرِ جمشید و فریدوں باشی

تکیہ بر جائے بزرگاں نتواں زد بگزاف
مگر اسبابِ بزرگی، ہمہ آمادہ کنی

(۳) تکیہ بر رحمت آں بے نیاز کن، نہ بر طاعت و عبادت خود:۔

بہوش باش، کہ ہنگام بادِ استغنا
ہزار خرمن طاعت بہ نیم جو ننہند

(۴) مردم آزاری مکن۔ ؎

دلش بنالہ میازار و ختم کن حافظ
کہ رستگاریٔ جاوید در کم آزاری است

؎

مباش در پے آزار و ہرچہ خواہی کن
کہ در شریعتِ ما غیر ازیں گناہے نیست

(۵) از عداوت و دشمنی بگریز و صلح و آشتی را شعار خود ساز:۔ ؎

درخت دوستی بنشاں کہ کام دل بہ بار آرد
نہال دشمنی برکن کہ رنج بے شمار آرد

چناں بزی کہ اگر خاک رہ شوی کس را ؎ غبار خاطرے از رہگذار ما نرسد

؎

نزاع بر سرِ دنیائے دُوں کسے نہ کند ؎ بہ آشتی، بسرائے نور دیدہ، گوئے فلاح

؎

نہ عمرِ خضر بماند نہ ملکِ اسکندر ؎ نزاع، بر سرِ دنیائے دوں، مکن درویش

(٦) از تزویر و ریاکاری کہ بدتر از شراب خواری است، اجتناب کُن:—

؎

حافظا مے خور و رندی کن و خوش باش، ولے
دام تزویر مکن چوں دگراں قرآں را

؎

آتش زرق و ریا خرمنِ دیں خواہد سوخت
حافظ ایں خرقۂ پشمینہ بینداز و برو

بحافظ بحق قرآں کہ زرق و شید باز آ ؎ باشد کہ گوئے عیشے در ایں میاں تواں زد

؎

گوئیا داور نہ می دارند روز داوری ؎ کیں ہمہ قلب و دغا در کارِ داور می کنند

(٧) خود را بہ شناس، زنجیر غلامی را بشکن، واز بندگی و غلامی آزاد شو:—

؎

بال بکشا، و صفیر از شجرِ طوبیٰ زن ؎ حیف باشد، چوں تو مرغے کہ اسیر قفسی

طریقِ خدمت و آئینِ بندگی کردن ؎ خدائے را کہ رہا کن، بیا و سلطاں باش

(۸) فرصتِ عمل را غنیمت داں، خیرے بکن، وقت را در کاہلی و بیکاری ضائع نہ کن:۔

ے
وقت را غنیمت داں آں قدر کہ بتوانی حاصل از حیات اے جاں یکدم است تا دانی

ے
امروز کہ بازارت پُرجوش و خریدار است دریاب و بنہ گنجے، از مایۂ نیکوئی

(۹) از صحبتِ بدان پرہیز کن:۔ ے
نیک نامی خواہی اے دل، با بداں صحبت مدار
خود پسندی جانِ من برہان نادانی بود

بیاموزمت، کیمیائے سعادت ز ہم صحبتِ بد جدائی جدائی

(۱۰) قناعت پسند باش و طمع کاری بگزار:۔ ے
برو گنجِ قناعت گیر و گنجِ عافیت بنشیں
کہ یک دم تنگ دل بودن بہ بحر و بر نہ می ارزد
چو حافظ در قناعت کوش، واز دنیائے دوں بگذر
کہ یک جو منت دوناں بہ صد من زر نہ می ارزد

ے
حافظ غبار فقر و قناعت ز رُخ مشوئے کایں خاک بہتر از عمل کیمیا گری

ے
مرا گر تو بگزاری اے نفسِ طامع بسے بادشاہی کنم، در گدائی

(۱۱) ہمت بلند و حوصلۂ عالی دار:۔

حبابِ عشق بلند است ہمتے، حافظ — کہ عاشقاں رہِ بے ہمتاں بخود ندہند

ہمتِ عالی طلب، جامِ مرصع گو مباش ص رند را آبِ عنب، یاقوتِ رمانی بود

ص

نگارستانِ چیں، دانم نہ خواہد شد بریت لیک — بنوکِ کلکِ رنگ آمیز، نقشے می نگار آخر

(۱۲) خوشامدِ اربابِ دولت مکن، و زندگی خوددارانہ بسر کن۔ ص

مرو بخانہ اربابِ بے مروت دہر — کہ کنجِ عافیتت در سرائے خویشتن است

(۱۳) از تکبر و غرور اجتناب کن:۔ ص

بگذر زِ کبر و ناز، کہ دید است روزگار — چینِ قبائے قیصر و طرفِ کلاہِ کے

ص

ببال و پر، مرو از رہ کہ تیر پرتابے — ہوا گرفت زمانے، ولے بخاک نشست

(۱۴) شب بیدار و سحر خیز باش:۔ ص

مرو بہ خواب کہ حافظ ببارگاہ قبول — ز وردِ نیم شب و درسِ صبحگاہ رسید

ص

سر مکش حافظ، ز آہِ نیم شب — تا چو صبحت، آئینہ رخشاں کنند

(۱۵) راضی بہ رضائے الٰہی باش، کہ خیر ما در مشیتِ ایزد است۔

روزے اگر غمے رسیدت، تنگدل مباش ص رو شکر کن، مبادا کہ از بد بتر شود

بہ دُرد و صاف ترا حکم نیست دم درکش — کہ ہر چہ ساقیِ ما ریخت عینِ الطاف است

مکن حافظ از جورِ گردوں شکایت — چہ دانی تو اے بندہ کارِ خدائی

بر آستانہ تسلیم سر بنہ حافظ — کہ گر ستیزہ کنی، روزگار بستیزد

(۱۶) دین را برائے دنیا برباد مکن۔ ؎

یار مفروش بدنیا کہ بسے سُود نکرد　　آنکہ یوسف، بزرِ ناسرہ بفروختہ بود

(۱۷) اگر عشق خدا داری رُو بسوئے اُو دار، و لپشت بر تعلقاتِ عالم کن:۔ ؎

نورِ خدا نمایدت آئینۂ مجردی　　از درِ مادر آ، اگر طالبِ عشق سرمدی

(۱۸) صحبت دوستانِ موافق را غنیمت بشمار:۔

فرصت شمار صحبت، کز این دو راہ منزل　　چوں بگذریم، نتواں دیگر بہم رسیدن

(۱۹) بر ناتوانان و ضعیفاں رحم کن:۔

ز و اپس ماندگاں یادے کن آخر　　چہ رانی تند؟ یارا، محمل خویش

(۲۰) تتبع اعمال و افعال بزرگاں کن:۔

صورتِ مرداں چہ خواہی، سیرتِ مرداں گزیں
مرد عاشق پیشہ را با صورتِ ایواں چہ کار

(۲۱) خاکساری و نیازمندی پیشہ کن:۔

غبارِ خاطر ما چشمِ خصم کور کند　　تو رخ بخاک نہ اے حافظ از مقامِ نیاز

؎

نیازمندِ بلا گو، رخ از غبار مشوئے　　کہ کیمیائے مراد است، خاکِ کوئے نیاز

(۲۲) مجاہدہ کن و فرماں بردارِ مُرشد باش:۔

سعی ناکردہ دریں راہ بجائے نرسی
مُزدہ اگر می طلبی طاعتِ استاد ببر

(۲۳) بر طعنۂ حاسداں مغموم مشو:۔

غمناک نباید بود از طعن حسود اے دل ‏ ‏ شاید کہ چو وابینی، خیرے تو دراں باشد

(۲۴) تا نیت کسے معلوم نباشد، صرف بر حالِ ظاہری اُو را بدمگو، وطعنہ نزن:۔

بر آستانۂ میخانہ، گر سرے بینی ‏ ‏ مزن بپائے کہ معلوم نیست نیّتِ اُو

(۲۵) اجل را فراموش مکن:۔

در ہوا چند معلق زنی و جلوہ کنی ‏ ‏ اے کبوتر نگراں باش کہ شاہین آمد

(۲۶) اگر شوق رہنمائی داری، راہ داں شو:۔

اے بے خبر بکوش، کہ صاحب خبر شوی ‏ ‏ تا راہ بیں نباشی، کے راہ بر شوی

(۲۷) بر اسباب دنیوی دل مبند:۔

جمشید جز حکایت جامِ جہاں نبرد ‏ ‏ زنہار دل مبند بر اسباب دُنیوی

(۲۸) منت دوناں مبر واز سفلگاں چیزے مخواہ:۔

زمانہ ہیچ نہ بخشد کہ باز نستاند ‏ ‏ مجوز سفلہ مروت مجوز ناکس شئے

(۲۹) سعی تلاش وجہِ کارہائے خداوندی مکن:۔ ؎

گرہ ز دل بکشا و ز سپہر یاد مکن ‏ ‏ کہ فکر ہیچ مہندس چنیں گرہ نکشاد

؎

حدیث از مطرب و مے گو و راز دہر کمتر جو ‏ ‏ کہ کس نکشود و نکشاید بحکمت ایں معمّا را

(۳۰) اگر رہرو راہ عشقی، از بد نامی و تہتک اندیشہ مکن:۔

گر مرید راہِ عشقی فکرِ بد نامی مکن ‏ ‏ شیخ صنعاں، خرقہ رہن خانۂ خمار داشت

ه
از شستتک مکن اندیشه و چون گل خوش باش
زانکه تمکین جہانِ گذراں این ہمہ نیست

(۳۱) ایام سختی را در حاصل کردن مسرت و عیش بسر کن :- ه
ہنگام تنگدستی در عیش کوش و مستی کایں کیمیائے ہستی قاروں کند گدا را

(۳۲) از صحبت بزرگانِ دین سعیٔ فیض اندوزی کن :- ه
یار مردانِ خدا باش که در کشتیٔ نوح ہست خاکے که به آبے نه خرد طوفاں را

ه
گر در سرت ہوائے وصالست حافظا باید که خاک درگه اہل بصر شوی

(۳۳) در عشق از خدا کار سہا دروغ مکن و امیدوار رحمتِ بیکراں محبوب باش :- ه
دلا طمع مبر از لطفِ بے نہایتِ دوست چو لاف عشق زدی سر بباز چابک و چست

(۳۴) عادتِ راست گوئی کن :- ه
به صدق کوش که خورشید زاید از نفست که از دروغ سیه روئے گشت صبح نخست

(۳۵) تا بتوانی جود و کرم کن :- ه
اے نورِ چشم من سخنے ہست گوش کن تا ساغرت پُر است بنوشان و نوش کن

مداحان حافظ

(۱) مولانا جامی می نویسد :-
اشعار او لطیف و مطبوع است، و بعضے به قریب سر حدِ اعجاز رسیده

چوں بہ اشعار وے اثر تکلیف ظاہر نیست وے را لسان الغیب لقب کردہ اند۔

(۲) صائب می گوید:۔

صائب چہ تواں کرد بہ تکلیف عزیزاں ورنہ طرف خواجہ شدن بے بصری بود

رواست صائب اگر نیست از رہِ دعویٰ تتبع غزل خواجہ گرچہ بے ادبی است

(۳) سلیم می گوید:۔

سلیم معتقد نظم خواجہ حافظ باش کہ نشّہ بیش بود در شرابِ انگوری

(۴) عرفی می نویسد:۔

براں تتبع حافظ رواست چوں عرفی کہ دل بکار دو ورد سخن وری داند

(۵) مولانا آزاد بلگرامی می فرماید:۔

درے از میخانہ عرفان کشادہ، اشعار او وردِ مناجاتیاں و زمزمہ خراباتیان است۔

(٦) میر حسین دولت مصنف تذکرہ حسینی گوید:۔

حافظ شیراز سر حلقہ عارفانِ صاحب حال بودہ و در فصاحت عدیم المثال در علم قرات نیز مہارت تامہ داشتہ، دیوانش سراپا انتخاب است۔

(۷) دولت شاہ سمرقندی می نگارد:۔

ملک الفضلا خواجہ حافظ شیرازی نادرہ زمان و عجوبہ دوراں بود و سخن او را حالتے است کہ در حوصلہ طاقت بشری در نیاید، ہمانا واردات

غیبی است، و از مشرب فقر چاشنی دارد، و اُورا لسان الغیب نام کردہ اند، سخن اُو بے تکلف است و سادہ، امّا در حقائق و معارف داد معانی دادہ، فضل و کمال او بہ نہایت است۔

(۸) علی ابراہیم خاں متخلص بہ خلیل مصنّف صحفِ ابراہیمی گوید۔
شمس الدین از فصحائے نامدار و عرفائے روزگار است۔

(۹) اہلی شیرازی گوید:۔
عقل و فہم شاعراں در عجز و حیرت آورند سعدی معجز بیان و حافظ سحر آفریں۔

(۱۰) پروفیسر برمان آینتھے می گوید:۔
"دریں شک نیست کہ غزلیاتِ سعدی پایۂ بلند دارد، ولے خواجہ حافظ ایں فن لطیف را بر اوجِ فلک رسانید کہ جائے ازاں بلند تر نیست، در کلامش تکلف نیست، و ہر شاعر کہ شہرتے حاصل کردہ پیرو اوست۔

(۱۱) عباس اقبال معلّم دار المعلّمین طہران می نویسد:۔
"بزرگ ترین شعرائے عرفانی غزل سرائے فارسی یعنی حافظ غالب آں غزلیاتِ سعدی کہ معرفِ شور جوانی و لطائف عوالم عشق سرشار و نشاط طبع است تتبع نمودہ و غالباً مضامین بلکہ الفاظ آنہا را ہم با تصرفاتے اقتباس نمودہ است۔"

(۱۲) ڈاکٹر رضا زادہ شفق می نویسد:۔

"و گذشتہ از شیرینی و سادگی و ایجاز کہ در غزل عرفانی حافظ مشہور است روح صفا و صمیمیت در ہر بیت خواجہ جلوہ می کند، و پیدا است کہ غزلہائے استاد از دل در آمدہ ہر غزلے تعبیر لطیفے است از ضمیر گویندہ آں"۔

·ــ·ــ·ــ·

حافظ و شعرائے معاصر

ولادت :۔ ۱۳۲۴ء = ۷۲۶ھ

وفات :۔ ۱۳۸۹ء = ۷۹۱ھ

مدت عمر :۔ ۶۵ سال

شعرائے بزرگ دورۂ حافظ بہ قرار ذیل اند :۔

(۱) سلمان ساوجی :۔ ولادت ۷۰۰ھ وفات ۷۷۸ھ

جمال الدین محمد سلمان بن علاء الدین محمد در وطنِ خود، ساوہ در ۷۰۰ھ ہجری پیدا شد۔ مابین خواجہ و سلمان مناسباتِ دوستانہ وجود داشتہ، زبان غزلِ حافظ نزدیک ترین زبانیست بگفتارِ سلمان۔ الفاظ و اصطلاحات غزلیات حافظ شبیہ بہم دیگر می باشند۔ حافظ از معتقدان و مداحان سلمان است می گوید :۔

سر آمد فضلائے زمانہ دانی کیست ۔۔۔ زراہ صدق و یقیں نے زراہ کذب و گماں

شہنشہ فضلا بادشاہِ ملکِ سخن ۔۔۔ جمالِ ملت و دیں خواجۂ جہاں سلمان

دیوان قصائد سلمان برائے معرفت تاریخ و اوضاع و احوال راجع بہ قسمت
عمدۂ دورۂ امارت ایلکانیان محتوی اشارات و نکات و دقائق تاریخی لبسیار
است۔ سلمان رامی تواں آخر قصیدہ سرائے معروف ایرانی دانند۔
سلمان باوجود مداحی گاہے از پند گوئی بہ شاہان خودداری نہ نمودہ۔
وازیں طریق پیروی حقیقت کردہ است۔ سلمان دو مثنوی نیز سرودہ
یکے موسوم است بہ جمشید و خورشید، دیگرے فراق نامہ نام دارد۔

(۲) خواجوکرمانی :۔ ولادت ۶۷۹ھ ہجری وفات ۷۵۳ھ)

کمال الدین ابوالعطا ابن علی بن محمود المعروف بہ خواجوئے کرمانی از
بزرگ زادگان کرمان بودہ، سخن او را بزرگان و فضلا بے نظیر دانند،
کمال او از شرح مستغنی است، رسوم صوفیا را احیا دادہ، غزلہائے خواجو،
و حافظ، خیلے باہم مشابہت دارد، در ابتدا مداح آل مظفر بود مسافرت
دوست بود۔ در مسافرت با اشخاص گوناگوں بہم برآمد۔ و جہان و جہانیاں را
آزمود۔ خود گوید :۔

من کہ گل از باغ ملک چیدہ ام چار حد ملک ملک دیدہ ام

خواجو غزلیات شیوہ دارد و دریں طرز مقلد سعدی است
غزلہائے بہ سبک نظامی ساختہ۔

(۳) کمال خجندی :۔

بزرگ روزگار و مقبول ابرار بود، منشا و مولدش خجند بودہ است،
از بزرگان آں دیار است، حافظ را با کمال خلوص بے نہایت بودہ، و

ہموارہ سخنہائے کمالِ طلب نمودی، سخنِ کمال عارفانہ وپُرحال است۔

(۴) عبید زاکانی :- (وفات ۷۷۲ھ)۔

مرد اہل فضل بود، در علوم و فنون صاحبِ وقوف است، در روزگار شاہ ابواسحٰق در شیراز بہ تحصیلِ علوم مشغول بودہ، گویند لنسخۂ در علم معانی تصنیف نمودہ، او از بزرگ ترین شعرائے ہجاگوئے ایران است، در قصبۂ زاکان قزوین متولد گردیدہ، سلمان ساوُجی کہ معاصر عبید بود بعضے از اشعارش را دیدہ آنہا را نہ پسندید و عبید را بہ نہج ذیل ہجو نمود :-

جہنمی ہجاگو، عبید زاکانی　　مقرر است بہ بے دولتی و بے دینی
اگرچہ نیست ز قزوین و روستازاد است　　ولیک می شود اندر حدیث، قزوینی

عبید در فن شعر گوئی منفرد بود، بر خلاف بسیاری از معاصرین خود در نظم و نثر اسلوب فصیح و روانِ شیخ شیراز را تتبع کرد۔ در عصر خود بہ ظرافت و خوش طبعی مشہور بود و اشعار و رسائل او کہ دریں باب باقی است بے نظیر است عبید یک حصّہ عمر خود را در سیر و سفر بسر بُرد۔

(۵) خواجہ عماد الدین فقیہ :- (وفات ۷۷۳ھ)

از علما و فضلائے کرمانی است، صاحبِ خرقہ و خانقاہ بودہ، شاہ شجاع نسبت بہ او اعتقاد عظیم داشتہ، و ہمیشہ در احترامش می کوشید، خانقاہ عماد فقیہ در کرمان مرجعِ خواص و عوام بودہ، باوجود علم و تقویٰ و جاہ و مراتب شاعرے کامل بودہ، دارائے قصائد و غزلیات و رباعیات و مثنویات زیاد است۔ شیخ آذری در جواہر الاسرار می گوید کہ فضلا بر آنند کہ

در سخن متقدمان و متاخران احیاناً خشوے واقع شدہ اِلّا سخنِ عماد فقیہ کہ اکابر اتفاق کردہ اند کہ اصلاً دراں سخن فتورے واقع نیست، نہ در لفظ نہ در معنی او علاوہ غزلیات پنج مثنوی نیز دارد کہ مشہور ترین آنہا یکے محبت نامہ بیدلاں است کہ در سال ۷۲۲ھ منظوم شدہ، دیگرے مونس الابرار کہ سال نظم آں ۷۶۶ھ است۔

ممدوحین و مربیان حافظ

(۱) شاہ ابو اسحاق پسر محمود شاہ، حاکم فارس:- ایں بادشاہ اولین ممدوحِ حافظ است۔ او شخصاً ادیب، و ادب پرور بود، و اغلب وقتِ خود را در صحبتِ او با و فضلا بسر می برد۔ بے اندازہ در تعظیم و توقیر خواجہ حافظ می کوشید۔ حافظ در چندیں جا ازیں بادشاہ نام بردہ و وے را مدح و ستائش می کند:-

جمالِ چہرۂ اسلام، شیخ ابو اسحاق | کہ ملک در قدمش زیب بوستاں گیرد

چراغِ دیدۂ محمود، آنکہ دشمن را | ز برقِ تیغ وے آتش بدودماں گیرد

راجع بدورۂ حکومت مختصر، و طرزِ خوش رفتاری ابو اسحاق حافظ فرماید:-

راستی خاتم فیروزہ بو اسحاقی | خوش درخشید ولے دولتِ مستعجل بود

حافظ تاریخ وفات شیخ ابو اسحاق را نیز سرودہ۔

(۲) حاجی قوام الدین :۔ یکے از رجالِ دربارِ شاہ ابو اسحاق بود، اُو محصلی مالیاتِ دیوانی داشت، حافظ مدح اُو گفتہ است، و مادّہ تاریخ وفاتش نیز نوشتہ است :۔ درجائے گوید :۔

دریائے اخضرِ فلک و کشتی ہلال　　ہستند غرقِ نعمتِ حاجی قوام ما

راجع بہ تاریخ وفاتِ حاجی قوام فرماید :۔

سرورِ اہلِ عمائم، شمعِ جمعِ انجمن　　صاحبِ صاحبقراں حاجی قوام الدین حسن
ہفت صد و پنجاہ و چار از ہجرتِ خیر البشر　　مہر را جوزا مکان و ماہ را خوشہ وطن
سادس ماہ ربیع الاوّل اندر نیم روز　　روزِ آدینہ بہ حکمِ کردگار ذو المنن
مرغِ روحش کاں ہمائے آسمانی قدر بود　　شد سوئے دارِ بہشت، آزاد ازیں دارِ محن

(۳) شاہ شجاع پسر امیر مبارز الدین :۔ شاہ شجاع بر خلافِ پدرِ خود، با کمال لطف و مہربانی با رعایائے خود رفتار کرد، ایں بادشاہ در آزادیٔ اجتماعی دخالت نہ می کرد، و آزادیٔ فردی را در شیراز برقرار نمود۔ اُو علم دوست بود، حافظ درایں معنی گوید :۔

مظہرِ لطفِ ازل روشنیٔ چشمِ امل　　جامعِ علم و عمل، جانِ جہاں شاہ شجاع

درجائے دیگر گوید :۔

اعظم جلالِ دولت و دیں آنکہ رفعتش　　دارد ہمیشہ توسنِ ایّام زیرِ راں
دارائے دہر شاہ شجاع، آفتابِ مُلک　　خاقانِ کامگار، و شہنشاہِ نوجواں

شاہ شجاع در ابتدا کاملاً در اکرام و اعزاز خواجہ می کوشید، ولے پس از چندے موافقت آنہا مبدل بہ مخالفت گشت، و علت ایں تغیر

وجودِ خواجہ عمادؔ فقیہہ کرمانی بود۔ اُو در بارگاہِ شاہ شجاعؔ زندگانی می کرد، و شاہ شجاع نسبت بہ اُو اعتقادے عظیم داشت، و اُو را صوفی با کرامت می دانست، اُو را گربہ بود، و آں را چناں تربیت کردہ کہ در موقعِ نماز با اُو اقتدا می کرد۔ شاہ شجاع ایں معنی را کرامتِ عمادؔ دانست، ولے خواجہ حافظ ایں مسئلہ را تزویر می دانست، و یک غزل کہ اوّل مصرعۂ مطلعش درج ذیل است، بنوشت و دراں ریب و ریائے عمادؔ ظاہر کرد، و زبان بملامت و تنقید کشود۔ مُفسدین ازیں غزل خواجہ حافظ را در نظرِ شاہ شجاع بد جلوہ دادند۔ ؎

صوفی نہاد دام و سرِ حقہ باز کرد

(۴) خواجہ قوام الدین:۔ وزیر شاہ شجاعؔ، خواجہ قوام نیز مثلِ حاجی قوام قدردانِ حافظ بود و از ہر گونہ بذلِ مال نسبت بہ وے خودداری نہ می کرد۔ بقولِ میر ولی اللہ وکیل، اُو وظیفۂ نیز برائے حافظ مقرر کردہ بود۔ در غزلے کہ مطلع آں درج ذیل است اشارہ بہ ہماں وظیفۂ مقررہ است۔ ؎

رسید مژدہ کہ آمد بہار و مژدہ رسید   اگر وظیفہ رسد مصرفش گُل است و نبیذ

(۵) توران شاہ:۔ بعد از قتل شدن خواجہ قوام الدین، شخصے مُسمّی بہ جلال الدین توران شاہ، وزیر شاہ شجاعؔ شد۔ تورانؔ شاہ دارائے طبعے سرشار بود، با خواجہ حافظ با کمال لطف و کرم سلوک می کرد۔ درچندیں جا حافظ ذکرِ ایں وزیر کہ اُو را "آصف دوراں" لقب دادہ است بہ غایت عزّت و احترام کردہ است:۔ ؎

وفاداری و حق گوئی نہ کارِ ہر کسے باشد　　غلامِ آصفِ دوراں جلالُ الحق والدّین

(۶) شاہ یحیٰی برادرِ شاہ شجاع :۔ شاہ یحیٰی مردے عالم و علم دوست بود۔ ومی گویند کہ حافظ را بمنادمت و مصاحبت خویش خواند۔ و حافظ در جائے نسبت بہ اُو می گوید :۔

ے

گر نبودے شاہ یحیٰی نصرت الدین از کرم　　کارِ مُلک و دیں ز نظم و انتساق اُفتادہ بود

(۷) شاہ منصور :۔ شاہ منصور حاکم شوستر، چوں دید کہ امیر تیمور، شاہ یحیٰی را حاکم شیراز مقرر کردہ، بہ سمرقند مراجعت کردہ است، با فوجِ جرّار عازمِ شیراز گردید، و آں شہر را بہ سہولتِ تمام، بعد از فرار کردنِ شاہ یحیٰی، تسخیر نمود۔ حافظ در تبریکِ ورودِ مسعود غزلے سرودہ کہ مطلعش درج ذیل است :۔

ے

بیا کہ رائتِ منصور بادشاہ رسید　　نویدِ فتح و بشارت، بمہر و ماہ رسید

شاہ منصور در اعزاز و اکرامِ عُلما می کوشید۔ و خواجہ حافظ را نیز بہ عطائے مال و دولت سرافراز کرد۔ حافظ ہم اُو را در چندیں اشعار و ابیات مدح گفتہ است :۔ مثلاً

شہنشاہ مظفر فر، شجاعِ مُلک و دیں منصور
کہ جُودِ بے دریغش، خندہ برابرِ بہاراں زد

مُعتقدانِ خواجہ

نہ فقط شاہانِ شیراز در تعظیم و تکریمِ حافظ کوشیدند و با اُو عقیدت

داشتند، بلکہ سلاطین و امرائے ممالکِ دیگر ہم از غزلیاتِ روح بخش و جاں پرورِ او محظوظ می شدند، و تمنا داشتند کہ حافظ دربار و درگاہِ شاں را از قدمِ فیض رسانِ خود منور سازد، ذکرِ جمیل ایں شاعرِ عارف در افواہِ عالمیاں افتادہ بود۔

۵

حافظ حدیثِ سحر فریبِ خوشت رسید   تا حدِ چین و شام و بہ اقصائے روم و رے

بجائے دیگر گوید و بجا گوید کہ:۔

عراق و پارس گرفتی بہ شعرِ خود حافظ   بیا کہ نوبتِ بغداد و وقتِ تبریز است

نہ صرف سلاطین فارس بلکہ شاہانِ ہندوستان نیز با منتہائے حدیث از حافظ تقاضائے آمدن بہ دیارِ شاں می نمودند:۔

(۱) سلطان احمد ابن اویس جلائر، سلطانِ بغداد کہ خود شاعر و نقاش و موسیقی داں بود از خواجہ دعوت نمود کہ بہ بغداد آید و آنجا اقامت گزیند، ولے حافظ کہ گدائے فارغ بود، و گوشۂ عزلت را بہ صحبت شاہان ترجیح دارد، در جواب نوشت کہ:۔

نمی دہند اجازت مرا بہ سیر و سفر   نسیم بادِ مصلی و آبِ رکنا باد

چوں سلطان احمد ہدایا و تحف بہ نزدِ وے فرستاد حافظ نیز غزلے کہ مطلعش درج ذیل است در مدحِ او نوشت و بہ بغداد فرستاد:۔

احمد اللہ علی معدلت السلطانی   احمد شیخ اویس حسن ایلخانی

(۲) عماد بن محمود، وزیر سلطان قطب الدین والیٔ اصفہان:۔

بہ بسیار اکرام و احترام نسبت بہ حافظ سلوک کرد، از حافظ ہم دعوتے

نمود ولے حافظ قبول نہ نمود۔ در چندیں جا خواجہ حافظ، در غزل خود از عماد یاد کردہ است۔

ے

بیار جامِ لبالب، بیادِ آصفِ عہد وزیرِ ملکِ سلیمان عماد بن محمود
بود کہ مجلس حافظ بہ یمنِ تربیتش ہر آنچہ می طلبد جملہ باشدش موجود

(آصف نامِ وزیرِ حضرتِ سلیمان بود، خواجہ صاحب در شعر بالا سلطان قطب الدین را سلیمانِ وقت، و وزیرش عماد بن محمود را آصفِ عہد گفتہ است)۔

ے

بیار ساغرِ یاقوت و فیضِ دُرِ خوشاب حسود گو کرمِ آصفی، ببیں و بمیر

ے

بندہ آصفِ عہدیم کہ در سلطنتش صورتِ خواجگی و سیرتِ درویشانست

(۳) محمود شاہ بہمنی سلطان دکن:۔ ایں بادشاہ بہ ادبیات فارسی و آثار شعرائے ایران علاقہ مند بود، درگہش مامنِ شعرا و مسکن اُدبا بود، بتوسطِ وزیرِ خود میرزا فضل اللہ از حافظ دعوت نمود، و مبلغی برائے خرج مسافرت وے فرستاد، حافظ اوّلاً ارادہ سفرِ ہند کرد، و از شیراز روانہ شد ولے از ناموافقتِ موسم و مشکلاتِ سفرِ دریا، فسخِ عزیمت نمود، و غزل ذیل کہ مطلعش درج است، بہ نزد محمود شاہ فرستاد:۔

ے

دمے باغم بسر بردن جہاں یکسر نہ می ارزد
بہ مے بفروش دلق ما، کزیں بہتر نہ می ارزد

(۴) سلطان غیاث الدین ابنِ سکندر فرماں فرمائے بنگالہ۔
ایں سلطان فوق العادت شعر او اُدبا را دوست داشت از حافظ ہم دعوتے نمود، ولے حافظ قبول نہ نمود و غزلِ ذیل کہ مطلعش این است بہ دربار وے فرستاد:۔
ساقی حدیثِ سرو و گل و لالہ می رود   وین بحث با ثلاثہ غسالہ می رود
(سرو، گل، لالہ نام کنیزگان شاہ بود و خدمتِ یومیہ شان غسل دادن شاہ بود)۔
چوں مبدء تاریخ سلطنت رسمئ اُو را ۷۹۲ھ نوشتہ اند اگر ایں دعوت وقوع داشتہ باشد ناچار قبل از جلوس وے خواہد بود۔
(۵) سلطان ہرمز:۔ خواجہ بہ یزد رفت و والئ شہر را مدح گفت، ولے والئ شہر تعظیم و تکریم شایستہ نہ کرد۔ چوں شاہ ہرمز از سلوکِ والئ یزد واقف شد ہدایا و تحف نزدِ حافظ فرستاد و پیغام داد کہ اہالی یزد خطا کردند، اگر خاطر تو بہ جانب ما میل کند عین عزتِ ماست، خواجہ دعوت اُو را قبول نکرد و در جواب نوشت:۔
شاہ ہرموزم ندید و بے سخن صد لطف کرد
شاہ یزدم دید و مدحش گفتم و ہیچم نہ داد
کار شاہاں ایں چنیں باشد تو اے حافظ مرنج
داورِ روزی رساں توفیق نصرت شاں دہاد

محیط حافظ

در عصرِ حافظ، ایران میدانِ تاخت و تاراجِ قشونِ مغول بود
افواجِ مغول تمام نظامہائے اقتصادی و معاشرتی و سیاسی و ادبی و
روحانی را بہم زد، قرنِ ہشتم ہجری کہ قرنِ حیاتِ خواجہ حافظ شیرازی
است، دورۂ فترتِ سیاسیِ ایران بود، اشعارِ شعرائے قرنِ ہشتم،
باستثنائے خواجہ حافظ، سرتاسر پُر از مضامینِ بےکسی و بےبسی
و بےنوائی اند، از اشعارِ شان ظاہر می شود کہ روحِ باشندگان پامالِ
نا ملائمات و خشونتہائے دوران بود، حافظ در عصرے می زیست کہ
ہمہ آفاق پُر از فتنہ و شر بود و "پسر را با پدر رحمے نبود" در ایران حکومتِ
مرکزی نبود، در حیاتِ حافظ بسیار بادشاہان یکے بعد دیگرے تخت نشین
شدند، و آتشِ جدال و قتال مشتعل بود، و ملتِ ستم دیدۂ ایران، از ہر
جانب پامالِ مظالمِ سلطنت جویان بود۔

در اوائل عمرِ حافظ در شیراز شخصے از خانوادۂ اینجو موسوم بہ محمود شاہ
از طرف ابوسعید در فارس حکومت داشت۔ پس از مرگ محمود، ابوسعید
شیخ حسین شخصے از احفادِ چوپانیان را حاکمِ شیراز مقرر کرد۔ ابوسعید
آخرین سلطانِ خانوادۂ چنگیز خان بود کہ بیش از یک قرن در ایران
سلطنت داشتند۔

در ۷۳۶ھ سلطان ابوسعید بمرد و چون اُو را جانشینے قابل نبود،

سلطنتش پارہ پارہ شد، و اُمرائے بزرگ در ہر گوشۂ مملکت دعویٰ آزادی و خود مختاری نمودہ۔ خود را شاہ خواندند۔ چوں ابو اسحاق پسر محمود شاہ، خبر مرگ ابو سعید شنید، بر شیخ حسین شورید و اُورا شکست داد، و زمامِ سلطنتِ شیراز در دست خود آورد۔

بر ابو اسحاق، امیر مبارز الدین یکے از شاہانِ خاندانِ مظفریہ حملہ کرد و در ایں جنگ ابو اسحاق مقتول گردید۔ امیر مبارز الدین مردے بے رحم و ظالم بود۔ خونریزی، جور و ستم او تولیدِ مدعیان و مخالفین زیادے نمود، بہ طورے کہ حتیٰ پسرش، شاہ شجاع اُورا از سلطنت خلع کرد۔ و بہ حکومتِ فارس برقرار گردید۔ شاہ یحییٰ پسر شاہ مظفر برادرِ شجاع بہ حکمرانی یزد معین شد، و محمود برادرِ خود را حکومتِ اصفہان داد۔

مدتِ سلطنت شاہ شجاع بست و ہفت سال است۔

تاریخ وفات شاہ شجاع جملہ "حیف از شاہ شجاع" می باشد۔

پس از شاہ شجاع پسرش زین العابدین بہ جائے او بہ سریرِ سلطنت نشست، ایں بادشاہ دچار خبط و اشتباہات زیادے گردید، دورۂ سلطنت او کوتاہ و مملو از جنگ و ستیز بود۔ در زمان او تیمور بہ ملک او حملہ کرد، زین العابدین کہ یارائے مقاومت نداشت بہ طرف شوستر فرار نمود۔ شاہ منصور حکمران شوستر، برادر عم زادہ او بود، پذیرائی شایان شان او نمود۔ پس از فرار کردن زین العابدین امیر تیمور بہ شیراز قبضہ کرد۔ و شاہ یحییٰ برادر زادۂ شاہ شجاع را بہ تخت

سلطنت شیراز متمکن کرد۔ و بہ سمرقند باز گشت۔

چوں شاہ منصور خبر مراجعت بہ تیمور شنید، با قشونے جرار عازم شیراز گردید۔ شاہ یحییٰ چوں در خود تاب مقاومت نہ دید، بدون منازعات فرار را بر قرار ترجیح دادہ شیراز را تخلیہ نمود۔ شاہ منصور بانتہائے سہولت شیراز را تسخیر نمود۔

چوں امیر تیمور را خبر تسلط منصور رسید، باز او بہ شیراز آورد، و قشون منصور را شکست فاش داد، منصور ہم دریں جنگ قتل شد۔

بہ قول عباس اقبال مصنف تاریخ مفصل ایران "امیر مبارز الدین پنج پسر داشت۔ شاہ شجاع، شاہ مظفر، شاہ محمود، سلطان احمد و بایزید۔ شاہ مظفر در حیات پدر فوت کرد۔ و از وے دختر و چہار پسر ماند۔ باین شرح:۔ شاہ یحییٰ، شاہ منصور، شاہ حسین وشاہ علی، و ازیں میان شاہ یحییٰ بزرگتر و خدمت امیر مبارز الدین محبوب تر بود۔

عصر حافظ

از تاریخ ایران ظاہر می شود کہ عصر حافظ عصر انقلاب و فترت سیاسی و زمان بدبختی ایران و خونریزی و قتل و غارت عام بود۔ با اینہمہ دریں زمان علما و بزرگان و شعرا و بلغائے زیادی در ایران و نیز در دیگر

بلاد اسلام بودند۔ وازیں جہت می تواں گفت کہ عہد معنوی حافظ مساعد بود۔ شعرائے نامی مانند امیر خسرو دہلوی و خواجوی کرمانی و کمال خجندی وسلمان ساوجی وابن یمین وعماد فقیہہ کرمانی وعلمائے بزرگ مانند سعید تفتازانی صاحب مطول وعضد الدین مولف مواقف وسید شریف جرجانی ودیگر فضلا ودانشمندان ہم عصر خواجہ بودند بدیہی است اگر وقایع ناگوار ایں دورہ رخ نہ می داد ادبیات ایران بہ مراتب بیشتر ترقی کردہ بود۔ بعض از آثار مہم دورۂ حافظ بہ وجہ ذیل ذکر می شود۔

تاریخ گزیدہ۔ ایں تاریخ بہ سبک تاریخ جہانکشاد جامع التواریخ ووصاف تالیف شدہ، ایں کتاب در حدود ۷۳۰ھ اختتام یافتہ۔ مولف تاریخ گزیدۂ حمد اللہ مستوفی قزوینی تاریخ مفصل دیگرے نیز بہ سیاق شاہ نامہ در ہفتاد وپنج ہزار بیت نظم کشید وآنرا در ۷۳۵ھ باختتام رسانید وظفر نامہ نام داد۔ ہمیں مولف بنام نزہتہ القلوب در ۷۴۰ھ کتابے درفن جغرافیہ نوشت۔

ظفر نامہ۔ از نظام شاہی کہ از ادبا وشعرائے اوائل دورۂ تیموریہ است۔

ظفر نامہ از شرف الدین علی یزدی:۔ ایں تاریخ مفصل تیمور است از ولادت تا وفات آں حکمراں۔

شرح شمسیہ۔ در منطق از قطب الدین رازی:۔ از تالیفات مشہور قطب الدین یکے نیز کتاب محاکمات است۔ وفات قطب الدین

در ۷۶۶ھ در شام واقع شد۔

مجمع الالباب۔ تالیف محمد بن علی، آنرا مولف اوّل بار در ۷۳۳ھ قبل از فوت ابو سعید تالیف کردہ و پس از مرگ این بادشاہ مجدداً دران دست بردہ است۔

کتاب المعجم فی آثار ملوک العجم از شرف قزوینی متوفی ۷۴۰ھ آن را شرف بنام اتابک نصرت الدین احمد تالیف کردہ و آن تاریخ ایران قدیم است۔

مناقب العارفین از شمس الدین افلاکی۔ این کتاب در شرح حال مولوی رومی در ۷۱۸ھ شروع شد و تا بعد از سال ۷۴۲ھ زیر تالیف بود۔ این کتاب راجع بہ احوال خاندان و خلفائے مولانا روم اطلاعات بسیار نفیس دارد۔

نگارستان از معین الدین جوینی۔ این کتاب را معین الدین بہ تقلید گلستانِ سعدی نوشت۔ این کتاب را در ۷۳۵ھ بہ اختتام رسانید و آن را بنام استاد خود سعد الدین یوسف موشح گردانید۔

نفائس الفنون فی عرائس العیون کتاب معروف محمد بن محمود آملی۔ آملی این کتاب را در ۷۳۶ھ شروع کرد و آن را بعد از ۷۴۲ھ بنام شیخ ابواسحاق بانجام رسانید۔

دستور الکاتب فی تعین المراتب۔ این کتاب در فن انشاد قواعد و دستور کتابت بہ طبقات مختلفۂ مردم است۔ مولفِ این

کتاب ہندو شاہ نخجوانی است کہ در عہد سلطان اویس خواں می زیست۔

مواہب الٰہیہ مولفہ معین الدین یزدی متوفی ۷۸۹ھ۔ ایں کتاب تاریخ سلسلۂ آل مظفر است۔ واز جہت اشتغال بر وقائع تاریخی ایام حکومت آل مظفر از کتب نفیسہ است۔ اما از جہت انشا یکے از متکلف ترین کتاب فارسی است۔ عبارات مغلق واستعارات خنک خوانندہ را از بیروں آوردن مطالب باز دارد۔

طوطی نامہ مولفۂ ضیا نخشبی۔ ضیاء الدین از وطن خود بہ ہندوستان رفت و در آں جا در ۷۵۱ھ فوت کرد۔ او در ہندوستان بزبان سنسکرت آشنا شد واز اں زبان چند کتاب ترجمہ نمود۔ مشہور ترین تالیف ضیاء نخشبی طوطی نامہ است کہ اصل آں ہندی بود۔ وضیا آں را در ۷۳۰ھ در فارسی ترجمہ کرد۔

صفوۃ الصفا راجع بہ تاریخ ظہور مریدان صفوی واحوال شیخ صفی الدین حاوی بسے مطالب نفیسہ از تالیفات ابن بزاز است۔

شیراز نامہ تاریخ شہر شیراز است و نیز دریں کتاب فصلے است در ذکر طبقات ائمہ ومشائخ شیراز ایں کتاب در ۷۴۴ھ تالیف شدہ۔ تاریخ عہد شاہ شیخ ابو اسحاق نیز از تصنیفات اوست۔

دریں دور اشعار حکمتی وعرفانی بہ اوج ترقی رسیدہ بود ولے ایں ہمہ ترقی بیشتر شامل مضامین ومعانی است والّا از جہت ترکیب بندی واسلوب کلام، در خیال بعض ناقدان، ہیچ یک از شعرائے ایں

دورہ می توانند دم برابری با استادان سابق بزنند شعرائے بزرگ این دورہ بہ قرار ذیل اند۔
خواجوئے کرمانی، ابن یمین، عبید زاکانی، عماد فقیہ سلمان ساوجی، عصار تبریزی، کمال خجندی و مغربی تبریزی۔

اکثر امرا و سلاطین عصر حافظ خود سخن گو و سخن سنج بودند۔ و درگاہ شان مرجع و ماوائے فصحائے دوران و سخن گویان زمان بود۔ این سلاطین خود اہل ہنر بودند و اصحاب ہنر را حمایت نمودند و بعضے از انہا بہ وزارت و امارت برگزیدند۔ و اہل علم و فضل را حمایت و تشویق نمودند۔ اکثر وزرائے این بادشاہان از علمائے بزرگ ایران بودند و صدہا شاگرد در حلقۂ تدریس داشتند و نشر علوم اسلامی نمودند۔ پس عجب نیست کہ دریں عصر با آں ہمہ پریشانی و خانہ بربادی، شعرا و فضلائے بزرگ بدر آمدند۔ دریں عصر بسیار مردمانِ صاحب ذوق پیدا شدند مخصوصاً از آل منظفر و تیموریان ہنرور و ہنر پرور بودند۔ خود تیمور از لذائذ ادبیات بے نصیب نہ بود۔ و مجالس ظرفاء و ادباء را خوش داشت۔ و اشخاص بزرگ را بتالیف کتب برگماشت۔ دربار این شاہان مرکز شعرا و مورخین و خوش نویسان و نقاشانِ ایرانی بود۔

می بینم کہ دریں عصر اشعار عرفانی کمال پیدا کرد و نامی ترین شاعر این طرز حافظ شیرازی ظہور کرد۔ شاید یکے از عوامل قوت پیدا کردنِ این مسلک جور و تعدّی، ظلم و سفاکی شاہان باشد کہ صاحب دلان ایران را از دنیا افسردہ و بے رغبت کرد۔ شاعرانِ شکستہ دل رو بہ عالم

عرفانی آوردند و در شاعری و تصوّف و طریقت و تامل و مطالعہ سکون و اطمینان خاطر جستند و شورش و طغیان و اختلال عالم را بہ فراموشی و تغافل و آرامش و صفائے باطن و تجرید و تحمل معاوضہ کردند۔

خواجو و خواجہ

علاوہ ازینکہ خواجو و خواجہ حافظ از یکدیگر استقبالہا کردہ اند، اساساً زبان غزلِ خواجو و خواجہ بر یک سبک است۔ چنانکہ خود حافظ گویند:-

ع

دادِ سخنِ حافظ طرزِ روشِ خواجو

الفاظ و اصطلاحاتِ زبان، و معانی و مطالبِ غزلیاتِ حافظ و خواجو بہم دیگر مشابہتِ قوی دارند۔ مولانا شبلی می نویسد کہ "حافظ بر خاکہ خواجو نقش آرائیہا کردہ است"، مہدی حسین ناصری مصنف صنادیدعجم نیز ہمیں خیال دارد، می گوید کہ "خواجہ حافظ در ابتدائے مشق سخن کلام خواجو پیشِ نظر داشت" و بر طرز سلمانی و سعدی و خواجو شعر گفتن آغاز کرد۔

در غزلیات خواجو و خواجہ مضامین رندی و مستی، و بے ثباتی دُنیا تقریباً یکسان است، ہر دو شاعرانِ باکمال آزاد مشرب مشاہدہ می شوند، در استعمال صناعاتِ شعری ہم با یک دیگر مشابہت دارند۔

اکثر غزل ہر دو شاعر، ہم ردیف و ہم قافیہ است۔ در استعمالِ تراکیب جدید، و تشبیہاتِ لطیف و استعاراتِ شوخ خواجو و خواجہ دارائے پسند و الانظر آیند۔ ذوقِ ہر دو شاعراں گویا یکسان است مثلاً غزلیات کہ مطلع آنہا درج ذیل است در یک بحر و ردیف است :۔

خواجہ

دوش از مسجد سوئے میخانہ آمد پیر ما چیست یارانِ طریقت بعد ازیں تدبیر ما

خواجو

خرقہ رہنِ خانۂ خمار دارد پیر ما اے ہمہ یاراں، مرید پیر ساغر گیر ما

خواجہ

نسیم صبح سعادت بر آں نشاں کہ تو دانی گذر بکوئے فلاں کن در آں زماں کہ تو دانی

خواجو

باصبا خبرے کن مرا ازاں کہ تو دانی بداں زمیں گذرے کن در آں زماں کہ تو دانی

در اشعار ذیل مضامینِ خواجہ و خواجو بہ قول مولانا شبلی، واحد است، و بہترین مثال توارد است کہ از یک دیگر کردہ اند :۔

خواجہ

دوش از مسجد سوئے میخانہ آمد پیر ما چیست یارانِ طریقت بعد ازیں تدبیر ما

در خراباتِ مغاں ما نیز ہم دستاں شویم کایں چنیں رفتہ است از روزِ ازل تقدیر ما

عقل اگر داند کہ دل در بندِ زلفش چوں خوش است

عاقلاں دیوانہ گردند از پئے زنجیر ما

خواجو

خرقه رہنِ خانهٔ خمّار دارد پیرِ ما　　　اے ہمه رنداں مُرید پیرِ ساغر گیرِ ما

گر شدیم از باده بدنام جہاں تدبیر چیست　　　ہم چنیں رفته است از روزِ ازل تقدیرِ ما

ما دلِ دیوانه در زنجیرِ الفت بسته ایم　　　اے بسا عاقل که شد دیوانهٔ زنجیرِ ما

از رُوئے بندشِ زبان ہر دو شاعر قابلِ تحسین است، مضمون

شعر ہم یکیست که دل در دنیا بستن از فرزانگی دور است۔

خواجو

دل دریں پیرزنِ عشوه گر دہر مبند　　　کیں عروسے است که در عقد بسے داماد است

خواجه

مجو درستی عہد از جہانِ بے بنیاد　　　که ایں عجوزه عروس ہزار داماد است

دراین خیال ہر دو شاعر متحد اند که طالبِ مطلوبِ حقیقی از قید

مکان آزاد است و معشوقِ اصلی در ہر جا جلوه انداز است:-

خواجو

منزل از یار قرین است چه دوزخ چه بہشت

سجدهٔ گر به نیاز است چه مسجد چه کنشت

خواجه

ہمه کس طالب یار اند چه ہُشیار چه مست

ہمه جا خانهٔ عشق است چه مسجد چه کنشت

انداز بیان در اشعار ذیل مُشابهت قوی دارد:-

خواجو

کے برکنم دل از رخ جانان کہ مہر اُو | باشیر در دل آمد و باجان بدر شود

خواجہ

عشق تو در وجودم و مہر تو در دلم | باشیر اندروں شد و باجاں بدر شود

علاوہ از اشعار بالا بسیار دیگر اشعار خواجہ با کلام خواجو مناسبت و مشابہت دارد۔ میر ولی اللہ وکیل مصنّف لسان الغیب می نویسد کہ اکثر مضامین اشعار حافظ از کلام خواجو ماخوذ است، و حافظ گاہے مصرعہائے خواجو را، بعد از قدرے ترمیم و تنسیخ، در شعر خود داخل کردہ۔ خواجو و حافظ باہم مشاعرہ کردہ اند۔ و غزلیاتِ طرحی، نوشتہ اند۔

مولانا شبلی می گوید کہ در کلام خواجو مضامین تصوّف و عرفانیت وازیں رُو می تواں گفت کہ اشعار خواجو مثل آں گل است کہ خوشبو ندارد۔ در اشعار ذیل کہ از خواجو و خواجہ است و مضامین مشترک است و بر ذوق سلیم ہویدا است کہ از ہر دو شاعر کہ بہتر گفتہ:-

خواجو

از خدنگِ آہ عالم سوز ما غافل مشو | کز کمان نرم زخمش سخت باشد تیر ما

خواجہ

تیر آہ ما ز گردوں بگذرد جانِ عزیز | رحم کن بر جانِ خود پرہیز کن از تیر ما

خواجو

بہ قصد مرغ دل خستگاں میفگن دام   کہ طائران ہوایت کبوتر حرم اند

خواجہ

یارب مگیرش ار چہ دل چوں کبوترم   افگندہ و کشت و حرمت صید حرم نہ داشت

خواجہ و سلمان

می دانیم کہ مابین خواجہ و سلمان مناسبات دوستانہ بود، و اکثر غزل خواجہ و سلمان ایں قدر بہ یک دیگر شبیہہ اند کہ بسیار دشوار است مابین بعضے غزلیات خواجہ و سلمان تفاوتے قائم کردن حسب تحریر بعض سوانح نگاران، مثلاً آقائے یاسمی، بعض غزل سلمان داخل دیوان حافظ شدہ است مثلاً غزلہائے کہ مطلع آنہا بہ قرار ذیل است:-

زلفین سیہ ہم بہ خم اندر زدہ باز   وقت من شوریدہ بہم بر زدہ باز

:ہ:

می زنم ہر نفس از دست فراقت فریاد   آہ اگر نالۂ زارم نہ رساند بہ تو باد

:ہ:

برو بہ کار خود اے واعظا ایں چہ فریاد است
مرا فتادہ دل از کف ترا چہ افتاد است

:ہ:

ز باغ وصل تو یابد ریاض رضواں آب   ز تاب ہجر تو دارد شرار دوزخ تاب

بہ قول مولانا شبلی مصنف شعر العجم، حافظ گاہے تقلید سلمان

در غزل سرائی کند، گاہے آں مضمون را کہ سلمان نوشتہ است بہ طرزِ خاصِ خود با اسلوب خوبتر می نویسد۔ مثلاً حافظ

ای شبِ قدرے کہ گویند اہل معنی امشب است
یارب ایں تاثیر دولت از کدامیں کوکب است

سلمان

عاشقاں را از جمالت روز بازار امشب است
لیلۃ القدرے کہ می گویند پندار امشب است

اکثر غزلِ ہر دو شاعرِ شیریں سخن ہم طرحی است مثلاً غزلیات کہ مطلع آنہا در ذیل می نگارم:— حافظ

عکس روئے تو چو در آئینۂ جام افتاد　　عارف از پرتوِ مے در طمعِ خام افتاد

سلمان

در ازل عکس مئے لعل تو در جام افتاد　　عاشقِ سوختہ دل در طمع خام افتاد

حافظ

عید است و موسم گل ساقی بیار بادہ
ہنگام گل کہ دیدا ست بے مے قدح نہادہ

سلمان

آوازۂ جمالت تا در جہاں فتادہ　　خلقے بہ جستجویت سر در جہاں نہادہ

حافظ

فاش می گویم و از گفتۂ خود دل شادم　　بندۂ عشقم و از ہر دو جہاں آزادم

سلمانؔ

من ازاں روز کہ در بند توام آزادم　　　پادشاہم چو بہ دستِ تو اسیر افتادم

از زہدِ خشک ہر دو شاعرانِ رند مشرب و آزاد مزاج افسردہ خاطر و نفور اند، و می خواہند ایامِ حیاتِ مستعار را در سعیِ حصولِ مسرت بسر برند. می گویند :-

حافظؔ

زیں زہد و پارسائی بگرفت خاطرِ من　　　ساقی پیالہ دہ تا دل شود کشادہ

سلمانؔ

سودائے زہدِ خشکم بر باد داد حاصل　　　مطرب بزن ترانہ، ساقی بیار بادہ

در کلام ہر دو استادان حافظؔ و سلمانؔ، حسنِ ایجاز و جوشِ بیان و جزالتِ ترکیب، و مضامینِ لطیف و معانی عالی، بہ کثرت است۔ مثلاً چند اشعار سپردِ قلم می کنم :-

حافظؔ

عاشق و رند و نظر بازم و می گویم باز　　　تا بدانی کہ بچندیں ہنر آراستہ ام

سلمانؔ

رندی و عاشقی و قلاشی　　　ہیچ شک نیست کہ در ما ہمہ ہست

مثلِ رندانِ بے پروا ہر دو شاعرانِ آزاد پروائے ننگ و ناموسِ دنیا نہ می کنند۔ و مسلکِ بے پروائی از عالم را پیروئ فرزانگی دانند۔ می گویند :-

حافظؔ

گرچہ بد نامیست نزدِ عاقلاں　　　ما نہ می خواہیم ننگ و نام را

سلمان

مکن ملامتِ رندان دگر بہ بد نامی — کہ ہر چہ پیش تو ننگ است نزد ما نام است

حافظ و سلمان ہر دو مرتبہ رندانِ بادہ کشاں بیان می کنند، بیانِ حافظ مرغوب تر است :-

حافظ

رازِ درونِ پردہ ز رندانِ مست پرس — کیں حال نیست زاہد عالی مقام را

سلمان

درونِ صافی ز اہلِ صلاح و زہد مجوئے — کہ ایں نشانۂ رندانِ دُردی آشام است

مضمونِ اشعار ذیل واحد است و شوخی بیان ظاہر۔ در سبک نگارش و طرزِ ادائے مطلب شعرِ حافظ از سلمان دل کش تر است :-

سلمان

اے گنج نوشدارو در خستگان نظر کن — مرہم بدست و ما را مجروح می گذاری؟

حافظ

یارب ایں با کہ تواں گفت کہ ایں نوشیں لب

کُشت ما را و دمِ عیسیٔ مریم با اوست

[مولانا شبلی می گوید کہ شعر اوّل از سعدی است نہ از سلمان ولے آقائے سیعت پور فاطمی آنرا بہ سلمان منسوب کند]

حافظ

شاہد آں نیست کہ موئے و میانے دارد

بندۂ طلعت آں باش کہ آنے دارد

سلمانؔ

شاہد آں نیست کہ دارد خط سبز و لب لعل
شاہد آں ست کہ ایں دارد و آنے دارد

مولانا شبلی عقیدہ دارد کہ سلمانؔ از علم تصوف محروم بوذ و حافظؔ درین علم کمال داشت۔ ولے بندہ معتقد است کہ ایں رائے شبلی کہ در کلام سلمانؔ اشعار صوفیانہ نیست چنداں قابلِ قبول نیست۔

سلمانؔ در معرفت ہمنوائی حافظؔ کند کہ از زیارت کعبہ مراد خدا است نہ خانۂ سنگ و خشت۔ حافظؔ

جلوہ بر من مفروش اے ملک الحاج کہ تو خانہ می بینی و من خانہ خدا می بینم

سلمانؔ

غرض از کعبہ و بتخانہ توئی سلمانؔ را چہ کنم خانہ بے خانہ خدا باید رفت

سعدیؔ و حافظؔ

سعدیؔ بہ اتفاق آراءِ ناقدانِ سخن و بہ تصدیقِ سخنوران زمن استاد غزل فارسی است، حافظؔ شیرازی خود کہ از اجلہ سخن سرایان فارسی است فرمودہ :۔

استاد سخن سعدیؔ ست نزد ہمہ کس اما دارد سخنِ حافظؔ طرز روشِ خواجو

امیر خسرو کہ از مشاہیر شعر است و در ذہانت و طباعی و سخن سنجی و سخن فہمی بے مثال است نسبت بہ سعدیؔ گوید :۔

جلدِ سخنم دارد شیرازۂ شیرازی

دریں ہیچ شک نیست کہ تا زمانِ سعدی فن غزل گوئی را آں درجہ حاصل نہ شدہ بود کہ در عصر سعدی، شاہکارِ شعرائے بزرگ متقدمین قصیدہ گوئی بود۔ سعدی را "پیغمبر سخن" گفتہ اند۔ ؎

درشعر سہ کس پیمبر انند — ہر چند کہ لا نبی بعدی

ابیات و قصیدہ و غزل را — فردوسی و انوری و سعدی

میر ولی اللہ می گوید کہ — سعدی، پیغمبر سخن دریں معنی است کہ او اولین شاعرِ ایرانی است کہ در غزل احساساتِ لطیف را با حسنِ ترکیب و سلاستِ زبان در الفاظِ سامعہ نواز بیان کردہ است، و فن غزل گوئی را بہ پایۂ بلند رسانیدہ ولے او خاتم نبوت نیست۔ خواجہ حافظ ایں فنِ شریعت را بہ اوج کمال رسانید و غزل خواجہ از غزلہائے شیخ بہ درجہا بہتر و افضل است۔ سعدی را "افصح المتکلمین" لقب دادہ اند و حافظ را "بلبلِ شیراز" می گویند۔ بہ ایں سبب کہ حافظ ہم مثل بلبلِ زار نغمہ ہائے عاشقانہ سرودہ۔ شیخ سعدی برائے نصیحت و پند و مواعظ و حکم از حافظ زیادہ ممتاز و معروف است۔ در غزلِ سعدی، بہ قول میر ولی اللہ وکیل "طرز واعظانہ و مسلک مولویانہ" نمایاں است۔ و غزل حافظ بیشتر بلکہ تمام تر عاشقانہ است۔ مسائل عرفانی و مذہبی، رموز حکمت و تصوف، پند و نصیحت را نیز در طرز عاشقانہ می نویسد۔

سعدی

نیکی کن اے فلاں و غنیمت شمار عمر — زاں بیشتر کہ بانگ بر آید فلاں نہ ماند

حافظؔ

ده روزه مهر گردون افسانه است و افسون نیکی بجائے یاران فرصت شمار یارا

و ہمیں سبب است کہ غزلہائے حافظؔ از غزلیاتِ سعدی زیادہ مشہور و مقبول است۔ "طرزِ عاشقانہ" بہ قول میر ولی اللہ" در اظہارِ حقیقت و نیز مجاز از مسلکِ واعظانہ زیادہ موثر باشد"۔

دریں واقعہ ہیچ جائے شک نیست کہ شعرائے متاخرین سعدی مُقلد و مُتبع طرزِ آں پیغمبرِ سخن" اند۔ بزرگترین غزل گوئے ایران، ہم مثل خواجہ حافظ بر تقلید و تتبع سعدی فخر کند، و اورا اُستادِ خود شمارد و سخن سنجان جلیل القدر مانند خواجہ ہمام الدین تبریزی، جمال الدین کاشی، امیر خسرو دہلوی، و خواجو بہ تتبع طرزِ سعدی مبادرت ورزیدہ اند۔

حافظ اکثر مضامین سعدی را اقتباس نمودہ است، و بہ الفاظ او تصرفات کردہ۔ و گاہے کامل یک مصرعۂ سعدی را در شعر خود استعمال کردہ:۔ مثلاً

سعدیؔ

بدم گفتی و خرسندم عفاک اللہ نکو گفتی سگم خواندی و خوشنودم جزاک اللہ کرم کردی

حافظ

بدم گفتی و خرسندم عفاک اللہ نکو گفتی جواب تلخ می زیبد لب لعل شکر خارا

البتہ شعرِ حافظ از شعرِ سعدی لطیف تر است۔

سعدیؔ

جز ایں قدر نہ تواں گفت در جمال تو عیب کہ مہربانی ازاں طبع و خو نمی آید

حافظ

جز این قدر نتوان گفت در جمالِ تو عیب که خالِ مهر و وفا نیست رُوئے زیبا را

حافظ مذمت زرق و شید کند، سعدی هم طاعتِ ریائی را امرِ شنیع شمارد :-

سعدی

هفتاد زلّت از نظر خلق در حجاب بهتر ز طاعتے که بروو ریا کنم

حافظ

مے خور که صد گناه ز اغیار در حجاب بهتر ز طاعتے که بروو ریا کنند

کلام سعدی مانند اشعار حافظ آزاد از فتور و پاک از هر گونه تعقید، و الفاظ نامانوس و استعاراتِ دور از ذهن است مثالِ این دعوی و نمونۂ طبع بلند، و ذوقِ لطیف، و دلِ بیدار، و هوش سرشارِ هر دو شاعرانِ باکمال در دیوان شان به کثرت است لطیف ترین احساسات خود را هر کس در اشعار هر دو شاعران منعکس می بیند۔ و موجب همین کمالی است که اشعار هر دو شاعران بزبانهائے مختلف نقل شده، و جلب توجه و احترام ملل را کرده است۔

حافظ نیز مثل شیخ سعدی در شاعری و نگارش گرد صناعات شعری و لفظ پردازی نگشته۔

کلام حافظ و سعدی زبان زد خاص و عام است و در مکالمه و مکاتبه به آنها استشهاد کنند۔

هر دو شاعران، حافظ و سعدی، در طرزِ خاصِ خود شان نصیحت

بہ عمل نیک و کار خیر و تشویق بہ قناعت و توکل، و اجتناب از تکبر و غرور، و عبرت اندوزی از گردشِ گردوں کنند۔

در انتخاب الفاظ و ترکیب کلام و طرز بیان خواجہ حافظ را بر سعدی ترجیح است، از اشعار ذیل این دعوی بہ پایۂ ثبوت رسید:۔

سعدی

تو گرچہ امیر و ما فقیریم　　دل داریٔ دوستاں ثواب است

حافظ

در راہِ عشق فرق غنی و فقیر نیست　　اے بادشاہِ حُسن سخن با گدا بگو

سعدی

اے بلبل اگر نالی من با تو ہم آوازم　　تو عشق گلے داری من عشق گل اندامے

حافظ

بنال بلبل اگر با منت سر یاری است　　کہ ما دو عاشق زاریم و کار ما زاری است

سعدی

آئین وفا و مہربانی　　در شہر شما مگر نہ باشد

حافظ

تیمار غریباں سبب ذکر جمیل است　　جانا مگر این قاعدہ در شہر شما نیست

سعدی

با ہمہ مہر و با منش کین است
چہ کنم خطِ بخت من این است

حافظ

من ازیں طالع شوریدہ بہ رنجم ورنہ	بہرہ مند از سر کویت دگرے نیست کہ نیست

سعدی

کنار سعدی ازاں روز کز تو دور افتاد	ز آب دیدہ تو گوئی کہ رود جیحون است

حافظ

ازاں زماں کہ ز دستم برفت یار عزیز	کنار دیدۂ من ہمچو رود جیحون است

سعدی

بخون سعدی اگر تشنۂ حلالت باد	تو دیر زی کہ مرا عمر خود نمی باید

حافظ

بیا کہ خونِ دل خویشتن بحل کردم	اگر بہ مذہب تو خونِ عاشق است مباح

حافظ نیز مثل شیخ سعدی در حلقۂ عرفا و صوفیائے کرام برائے حصول فیض داخل شد، دانہ ہمیں صحبتِ نیک است کہ در اشعار ہر دو شاعران عارف مضامینِ عارفانہ بہ کثرت مشاہدہ شود۔

ہر دو شاعرانِ با عمل حافظ و سعدی کار و کوشش را بنیاد تخلیق و مقصود زیست می دانند۔ دانہ تنبلی و عقب نشینی و جہاں گریزی کا منع کنند۔ و فوائد علو ہمتی و فداکاری و خدمت گزاری و غربا نوازی را در اشعار خود می سرایند۔ و خاکساری و تواضع و بردباری و جہاں دوستی و بے تعصبی و رواداری را زینتِ زندگانی می شمرند۔ غرض اینکہ مسائل را کہ سعدی بہ طرزِ خود بیان کردہ حافظ در الفاظ و اندازِ خاص ہماں

بہ اوج صفا و زیبائی و زینت بردہ بہ طریقۂ خوب تر و شیریں تر ادا کردہ است۔

ہر دو شاعرانِ حق پرست بادشاہانِ خود مختارِ وقت را از کیفرِ کردار شاں آگاہ کردہ اند و با تہور و جسارت کہ سیرت بندگانِ خدا است ہر حاکم قاہر را پند سود مند دادہ سعدی دعویٰ کند:۔

دلیر آمدی سعدیا در سخن   چو تیغے بدست است فتحے بکن

بجائے دیگر گوید:۔

سعدیا چندانکہ می دانی بگو   حق نہ شاید گفتن اِلّا آشکار

نصیحت گوئی حافظ و سعدی محدود بہ بادشاہان و حکامِ وقت نیست، بلکہ عابدان ریا کار و مفتیانِ علم بردارِ شریعت و خانقاہ نشینانِ بے عمل را ہم بے باکانہ از اعمالِ شنیعہ و شید و زرق منع کنند و از اثر و قوت آنہا ہراسے نہ می دارد۔ بیشک۔

آئینہ عیب پوش سکندر نہ می شود

اشعار مضامینِ مشترک میانِ سعدی و حافظ

تعلیم تسلیم و رضا:۔ **سعدی**

چو نتواں بر افلاک دست آختن   ضروری است باگردشش ساختن

حافظ

رضا بدادہ بدہ وز جبیں گرہ بکشائے   کہ بر من و تو درِ اختیار نکشادہ است

فوائد حیات سادہ و آزادہ :-

سعدی

حق اینست و صاحبدلاں بشنوند سبکسار مردم سبک تر روند

حافظ

از زبان سوسن ایں آوازہ ام آمد بگوش
کاندریں دیر کہن کار سبکسارال خوش است

مئے بے جلوۂ محبوب حرام است :-

سعدی

من آں نیم کہ حلال از حرام نشناسم شراب با تو حلال است و آب بے تو حرام

حافظ

در مذہب ما بادہ حلال است و لیکن بے روے تو اے سرو گل اندام حرام است

عشاق پیروِ مسلکِ تسلیم اند :-

سعدی

ہر چہ رود بر سرم چوں تو پسندی رواست بندہ چہ دعوی کند حکم خداوند راست

حافظ

اگر بہ لطف بخوانی مزید الطاف است وگر بہ قہر برانی درونِ ما صافست

سعدی

بندہ ام گر بہ لطف می خوانی چاکرم گر بہ قہر می رانی

تعریف خداوند تعالیٰ از حیطۂ امکان بیرون است۔

سعدی

اے برتر از خیال و قیاس و گمان و وہم
وز ہر چہ گفتہ اند شنیدیم و خواندہ ایم

حافظ

بیان وصف تو گفتن نہ حدّ امکان است
چرا کہ وصف تو بیرون ز حدّ اوصاف است

سعدی

ہم نوائی بلبل :۔

اے بلبل اگر نالی من با تو ہم آوازم
تو عشق گلے داری من عشق گل اندامے

حافظ

بنال بلبل اگر با منت سر یاری است
کہ ما دو عاشق زاریم و کار ما زاری است

نکوکاری برائے خویشتن مفید است :۔

کار درویش مستمند بر آر
کہ ترا نیز کارہا باشد

حافظ

گرت ز دست بر آید مراد خاطر ما
بہ بخشش زود کہ خیرے برائے خویشتن است

احترام کعبہ، در حرم شکار حرام است

سعدی

خونِ صاحب نظراں ریختی اے کعبۂ حسن
خوں ایناں کہ روا داشت کہ صید حرم اند

—۔<۔>۔<·>۔<۔>—